TITLE

चिन्तामणिशब्दखण्ड

ಚಿಂತಾಮಣಿಶಬ್ದಖಂಡ

चिं॰ श॰ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ शब्दो निरूप्यते । प्रयोगहेतुभूतार्थ तत्त्वज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणं । ननु शब्दो न प्रमाणं । तथा हि । कार
१ प णविशेषः प्रमाणं । कारणं च न घटकिञ्चित् स्मृति क्रियाभावस्येवा नच शब्दे सति प्रमाभावस्येवेति नापि प्रमाणं । नच शब्दो न प्रमाणमिति वाच्यं प्रमाणा का
प्रामाण्ययोर्बाधात् । अस्य प्रामाण्येप्यनुत्थाप्यानुमानाविसंवादादिति चेत् । न । आकांक्षादिमतः पदार्थस्मरणादिव्यापारवतः प्रमाण
त्वेन तथाभूतात् प्रमोत्पत्तेरावश्यकत्वात् । अत एव तत्त्वेन च फलोपजनकत्वस्य करणान्तरसाम्यात् । तथापि शब्दो न प्रमाणान्तरं । पदार्थसंस
र्गस्यानुमानादेव सिद्धेः । तथा हि । गामभ्याज दण्डेनेति पदानि वैदिकपदानि वा । तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि । आकां
क्षादिमत्पदकदम्बकत्वात् । घटमानयेति वत् । योग्यतासत्तिमत्त्वे सति संसृष्टार्थपरत्वात् । तत्परसन्निधिमत्त्वाद्वेति न हेतुः सं
सृष्टो हि योर्थस्तत्परत्वेन तत्परसन्निधिमत्त्वेन वा सिद्धः संसर्गस्य प्रागप्रतीतेः संसृष्टत्वप्रकारकप्रतीतिपरत्वे तत्प्रकारकप्रतीतिपरसन्निधि
मत्त्वे वा ऽसाधारणो निराकांक्षे च व्यभिचारि । संसर्गस्य बहुप्रकारकत्वेपि नानभिमतसंसर्गसिद्धिः तस्यातात्पर्यविषयत्वात् । अन्यथा राम॰
शब्दादप्यभिमतान्वयबोधो न स्यात् । अत एव विशेषणा विशेष्यभावव त्यर्थकानि तद्बोधपूर्वकानि वेति न साध्यं । अनुस्मा १
रितार्थसंसर्गवतीति साध्यं । मत्वर्थश्च लिंगगतया ज्ञापकत्वेन चासोन्याश्रयः । पूर्वं पर्वतत्वस्यानुमितिहेतुत्वेनानादित्वादिति तत्र ज्ञापक

त्वमप्रेगाणथ्योपसिद्धेः। प्रमापकत्वेनैवव्य भिचारादिति। ज्ञानावच्छेदकतयाच संसर्गसिद्धिः। ज्ञानज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वात्। संसर्गो
च संबंधिन एव विशेषकत्वात् पक्षधर्मतावलाद्व्यापकत्वेनागृहीतस्यापि संसर्गविशेषस्य सिद्धेः। अथैवं भ्रांतिज्ञानमपि प्रमा स्यात्। न चेश
पत्तेः। ईश्वरस्यापि भ्रांतत्वापत्तेः। इदं रजतमिति भ्रमादिवस्तुतो रजतज्ञानवानयमितिज्ञानात् भ्रांतित्वप्रसंगापत्तेश्च। न तु भ्रमविषयविषयकत्वे
स्व न भ्रमत्वं भ्रमविपर्यसिद्ध्यसिद्धिभ्यां पराहतत्वादिति तद्वक्ष्यामः। मैवं। असद्विषयत्वेन भ्रमत्वं भ्रमविषयाणां सत्वात्। किंतु व्यधिकरणप्रको
र… कत्वेन भ्रमत्वं। न च भ्रमस्य ज्ञाने व्यधिकरणप्रकारः। रजतत्वप्रकारकत्वस्य तत्रापि सत्वात्। अन्यथा त्वां सुष्ठु दूरं प्रमाणाभावात्। ननु प्रके नार
वाक्ये व्यभिचारः। विशेषदर्शनेन तत्र संसर्गज्ञानाभावात्। न च संसर्गमप्रतीत्य न वाक्ये चनासंभवतीत्याह। अयं तत्संस… र्गज्ञानं संभवतीति वाच्यं। तावता २
दृष्टा… नादेर्वस्तुकस्यैव वाक्यत्वेनोपपत्तेः। अस्त्वापि तस्यैवं तत्तुल्यत्वादिति चे… न एतद्वाक्यमेतस्य संसर्गं बोधयिष्यतीत्यभिप्रायेण वाक्यप्रयोगात् तस्यापि
संसर्गज्ञानात्। … संसर्गज्ञानं विनाप्युक्तस्यान्यस्य वा संवादिवाक्ये भ्रांतप्रतारकवाक्ये च व्यभिचारः। कथं वा तत्र संसर्गप्रमा। तन्मते ज्ञानानुमानासंभ
वादिति चेत्। यदि तत्र संसर्गप्रमा तदा वेदतुल्यतेत्युक्तं। आकांक्षायोग्यतासत्तियोग्यता उपयुज्यंते। अन्यथा शाब्दभ्रमानुपपत्तेरिति। उच्यते। अर्थभा
ज्ञान नं प्रवर्तकं न तु ज्ञानं गौरवात्। अतो रजतज्ञानवानयमिति ज्ञानं न प्रवर्तकं किंत्विदं रजतमिति ज्ञानं प्रवर्तकं इदमपि ज्ञानं रजतविषयकमिति चेत्। सत्यं अभिचारा
न तु रजतत्वप्रकारकं प्रवर्तकं च तथा। अन्यथा भ्रांतस्येव भ्रांतिज्ञस्यापि प्रवृत्तिप्रसंगः। तदुभयसंकरापत्तेश्च। एतेन लक्षणाघटकदोषाज्ञानात्पर्यग्रहो वाक्या

४ योग्यताविरहाच्च। अनाप्तवदविसंवादिवाक्ये शुकवद्धुर्वरितेन व्यभिचारः शाब्दसंसर्गप्रत्ययस्तु योग्यताभ्रमात् ४

शि॰शं॰ २ र्थधीहेतुः तात्पर्यं च पदार्थसंसर्गविशेषप्रतीत्युद्देश्यकत्वं तथा च तद्ग्राहकानुमानादेव तात्पर्यज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धिरित्यास्तां ।
किंच । व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकानुमितिस्ततः स्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणीत्यनुमितिः स्यात् । तानहरजातज्ञानपूर्वकाणीति । तत्स्मात्त्व
र्तकं ज्ञानं शाब्दादेव । अत एव प्रवृत्त्यर्थमनुवादकत्वमाहुः स्वेतरपास्ता । शाब्दानुमित्योर्भिन्नप्रकारकत्वादेकविषयत्वाभावेनानुवादकत्वादेकत्व
न्तरैव प्रमाणान्तरात् । न[illegible]ते पदार्थास्तात्पर्यविषयमिथःसंसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वात् । योग्यतासत्तिमत्त्वे सति संसर्गपरपदस्मारित
त्वाद्वा । अन्नात्पक्षे योग्यताविरहात्रव्यभिचारः तत्र बाधकसत्त्वात् तज्ज्ञानस्य भ्रमत्वात् । एककारवाक्यस्यापि बाधकसत्त्वात्तत्त्वभ्रमं योग्यायोग्यत्व
ते । अथ प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा प्रतियोग्यताश्रोतारि तदुत्पादसंसर्गावगमप्रागभावरूपाकाङ्क्षाबाधकप्रमाविरहो योग्यता । अव्यवहितसंसर्गप्रतियो
गिज्ञानमासत्तिः तांश्च स्वरूपसत्तो हेतवो न तु ज्ञाता गौरवात् । तद्बोधं विनाऽन्वयानुभवे विलम्बाभावात् । संसर्गानिरूपत्वे न प्रथमं दृश्येवारणात्वाच्चेति
न तां लिङ्गविशेषणतां नीति चेत् । न योग्यतादिरूपस्यापि तदभिमानेन संसर्गप्रसयात् । [illegible]न्यथा शाब्दाभासोच्छेदप्रसङ्गः राजपुत्रमाकाङ्क्षतिक्रुद्ध
वेतिसंशये विपर्यये च वाक्यार्थधीप्रतिबन्धाच्च । योग्यता पाञ्च संशयसाधारणज्ञानमात्रं हेतुः स्वपरबाधकप्रमाविरहः क्वचिन्निश्चीयतेऽपि पथे हि
घटोऽनास्तीत्यत्र स्वयोग्यानुपलब्ध्या घटाभावनिश्चयेनान्यस्यापि घटप्रमाविरहो निश्चीयते । क्वचिद्बाधकप्रमामात्रविरहसंशयेऽप्यन्वयबोधः । बाधसं
शयस्याहार्यकत्वात् । [illegible]तवाधियोग्यतादिकं प्रामाण्यप्रयोजकं आप्तोक्तेत्वस्यतथात्वे गौरवात् । अनाप्तोक्तेऽपि संवादेन प्रामाण्याच्च । [illegible]वज्ञाप्रमा राम॰ २

नकारणे प्रामाण्यप्रयोजकरूपवक्तृयथार्थज्ञानमावश्यकमिति तात्पर्यज्ञानं हेतुः। एतच्च समभिव्याहारविशेषादिनेति भेदं वाक्यत्र विमलं जलमित्यत्र केवलन
द्याः कच्छे महिषश्चरतीति भ्रमो तत्त्वाकांक्षादिकमस्ति नच नदीकच्छयोः संसर्ग इति व्यभिचारात्। अत एव न तन्मात्रप्रयोजकं प्रामाण्ये। अन्यथाव
त्समभिव्याहृतेति लिंगविशेषणाकृतिपयपदश्लोविशाक्तसंसर्गप्रसयोर्लिंगाभिमानादिति चेत्। न तत्संदेहेपि वाक्यार्थावगमात् तत्र संसर्गभ्रो
लिं तिरिति चेत्। न। अन्यकरणाभावे पदमेवत्र मज्जनकं तथा बाधुकतदेवाश्रोति जनपक्षे न वारणीयं। असंसर्गग्रहस्तत्रेति चेत्। न संसर्गबाधका
भावात्। अथ मैत्रोक्तत्वं लिंगविशेषणं तदेव वा [illegible]णं। नच नदीकच्छयोः संसर्गस्याप्रीतत्वं। आप्तोक्तत्वं च प्रामाण्ये तत्रमिति तद्वक्तृयाथार्थ्यमानस्य हेतु
त्वेन तज्ज्ञानमावश्यकं व्याप्तिमत्तया ज्ञानस्यैव लिंगत्वात् स्वर्गमश्वलोके अमाधमलकतयामहाजनपरिग्रहेण वेदस्याप्तोक्तत्वेति चेत्। न। यत्र क्व
चिदासत्वमनाप्तस्यापि सर्वत्रासत्वमप्रसिद्धं आप्तत्वं तु पुरुषधर्मत्वात्। प्रकृते वाक्यार्थयथार्थज्ञानवत्त्वं वा मतं प्रथमं दुर्ग्रहं। अन्यथा मूलकत्वस्य
प्र इति संवादादर्शनेत ग्राहकस्याज्ञानात्। प्रकृतिश्च संदेहादपि किंच प्रकृतसंसर्गेयमन्योपि यथार्थज्ञानवान्वेति संसर्गे न प्रतीतेति ज्ञातुमशक्यं
वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात्। वस्तुतस्तु बाधकप्रमाणाभावो योग्यता सा च न लिंगविशेषणं बाधकप्रमामात्रविरहस्य सर्वत्र निश्चेतुमशक्यत्वात् तत्र सं प्र
श्री शयपि [illegible] हादत्वे यद्वा बाधकशङ्का प्रामाण्ये न तु योग्यता। संशयसाधारणं ज्ञानप्रयोजकमिति चेत्। न। प्रमाणमिति [illegible] केवलमनुमा ना
नात् तदुपजीविसंसर्गानुमानो वा वाक्यार्थसिद्धौ ग्राहकस्यानुवादकत्वात् देतु [illegible] दभावात्त्वात्तेन प्रमाणत्वमिति वदंति। तन्न वेदलुप्तसामग्री तो लो

चिं॰श॰ ३ केऽपि संसर्गप्रत्ययात्। अन्यथानुवादकतापि न स्यात् लिंगस्य स्मरणात्वेऽपि व्याप्तिस्मृतिविलंबेन तत्क्षिलत्वात्। अनाप्तोक्तौ व्यभिचारो हेतु
तु व्याप्तिसामग्रीन निश्चायिकेति वा। चक्षुरादेस्तथात्वेन तच्छेकायामपि प्रमापकत्वात्। तापमानं कारणं संदेहे न निश्चायकं लिंगवदिति चे
न्नान। संशयोत्तरं न वाक्यं तस्य निश्चयात्। न तत्र जन्यज्ञानप्रामाण्यं तस्य तदुत्तरकालीनत्वात्। नाप्तोक्तत्वे तन्निश्चयस्यानंगत्वात्। न तु लोके आप्तोक्त
त्वसंदेहे वाक्यार्थधीर्नेति तन्निश्चयो हेतुः तथा च वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजनकत्वग्राहकोऽतदुपजीवी विनोऽनुमानाद्वाक्यार्थधीरिति चेत्। न वेद
तार्हि तस्यापि सामर्थ्यावधारणात् तद् निश्चयेऽपि वेदानुकारेणापथ्यमानमन्वादिवाक्येष्वपौरुषेयत्वाभिमानिनो गोऽमीमांसकस्यार्थनिश्चयात्। न चासौ
भ्रान्तिः बाधकाभावात्। पौरुषेयत्वनिश्चयदशायामपि तस्य तथात्वात्। न चासंसर्गाग्रहमात्रं तत्। अर्थस्य तथाभावेऽप्यसंसर्गाग्रहत्वे संसर्गोच्छेदाप
त्तेः। न चाप्रोक्तत्वनिश्चयरूपकारणबाधात्संसर्गज्ञानबाधः व्यभिचारेण हेतुतायामेव बाधात्। लौकिकत्वेन ज्ञाते तद्गमिति चेत्। न मानाभावात्।
[redacted]। वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन लिंगान्तरेण तदुहासंभवात्। अन्यथा नाप्तोक्तत्वज्ञानाकांक्षानिरासौ संगच्छेते। अपौरुषेयत्वनि
श्चयाल्लोके वाप्तोक्तत्वावधारणादिति चेत् न। तत्साधकत्वात्। विद्वापौरुषेयत्वनिश्चये सत्येव वेदाद् अर्थप्रत्ययस्तदा दोषवत्सु ह्युपप्रमाणितत्वेन राम॰
६ त्वाकाश्यादिमत्पदस्मारितत्वेन वेदपदार्थसंसर्गसिद्धिरित्यतिवेदोऽप्यनुवादकः स्यात्। तदुक्तं। व्यक्तपुरुषगोचरैः स्मारितत्वात्पदैरमी। अन्विता ३
ः इति निर्णीते वेदस्यापि न तत्कृतः। न चैवं शब्दस्य प्रामाण्यमपि अनुमानाद्वाक्यार्थप्रमोपपत्तेरिति। प्रमाकरणत्वाव्यभिचारिज्ञाहेत्वाहत्वमव्यभि

वाचेननुगतं प्रमाप्रयोजकमुपेयं। पदभावादनाप्तवाक्याद् प्रमा। अन्यथा कार्यवैचित्र्यं न स्यात्। तत्त्वोक्तात्तदुपपद्यते। ज्ञायमानकरणोक्तानोपपद्यते।
व्यभिचारिवैलक्षण्यात् न प्रमाहेतुत्वाद्व्याप्तिवच्छेदकशक्तित्वेन। अन्यथा शुद्धाभासोच्छेदप्रसंगः। नचाप्तोक्तत्वं तथा। संवादात्प्रमाणोऽमुको हि रि ते
भ्रांतप्रतारकसंवादिवाक्ये वेदे यत्तदभावात्। आप्तोक्तत्वानुमाने व्यभिचारिव्यवहर्तृलिंगाभावाच्च। भावेवा तत एव ग्राह्यस्य प्रसंगे कल्पना। एतेन प्र
माहेतुत्वे भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवानां परस्परव्यभिचारात् मिलितस्याव्यापकत्वात्। किंचाप्तोक्तत्वाभावस्याप्रमाहेतुत्वं तदभावत्वा
त्तो[illegible]कत्वप्रमाहेतुरित्यपास्तं। आप्तत्वस्य प्रथमलिंगाभावेन ग्रहीतुमशक्यत्वात्। अत एव व्यभिचारशंकाविरहो हेतुः स च लोके भ्रमादिमत्त्वे आ
प्तोक्तत्वानुमानादुच्छिद्यते वेदे चापौरुषेयत्वनिश्चयेनेति निरस्तं। अभिमतवाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन साध्यासिद्धेः वेदे स्वदोषप्रसक्तावप्रमाणतया पदस्मारित
त्वेन संसर्गसिद्धेरनुवादकतापत्तेश्च। नापि दोषाभावः। भ्रांतप्रतारकवाक्यजन्यज्ञाने प्रत्यक्षेण गृहीतसंवादे तदभावात्। दोषाभावस्य हेतुत्वागमेन
न वाक्यमनकमेवेक्ष्य व्यवहारतः प्रत्यक्षादिति चेन्न। अनुभवाय ल्याघातात्। तद्धेतुत्वे विवाहेतावेदप्यनुवादकतापत्तेश्च। किंच दोषाभावस्याप्रमाहेतुत्वे
प्रमायां दोषः कारणं तत्स्य च प्रत्येकं हेतुत्वे व्यभिचारः। मिलितस्य तत्त्वे एकस्माद् प्रमा न स्यात्। भ्रमादीनां प्रत्येकं दोषत्वेननुगमः। मिलितस्य तत्त्वे ए
कस्माद् प्रमानुदयप्रसंगः। तस्माल्लाघवाद्यथार्थतात्पर्यकत्वं शाब्दप्रमाप्रयोजकं। तच्च यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वं लौकिकवेदसाधारणं तदभा
दप्रमासरे व दोषः नादित्या तैव दोषः तद्विधा तकत्वं भ्रमादीनां दोषत्वं। अत एव भ्रांतप्रतारकवाक्यशुकादिवाक्ये च प्रमाणां संवादात्। अत एवान्य घ
सं

चिं॰ श॰ ४ दाभिये गाग दे घटो स्तीसक्तेपत्रघटांतरं दृष्ट्यात् मानयतित्तत्रान्यपरत्वावच्छेदेनप्रमाणत्वं वहारस्तुप्रत्यक्षात् । षष्ठीः प्रवेशापेति मुख्यार्थबोधेन
। प्रमाणत्वात् रः शाब्दः सर्वार्थापितः । तच्चतात्पर्येणातन्नुपपद्यते ज्ञायमानकरणोज्ञानोपयोगि व्यभिचारि वैलक्षण्यवत्वात् व्याप्तिवत्सुज्ञलिंगवत् । अ
न्यथान्यपरशब्दस्यान्वयबोधो न स्यादिति । शाब्दभासोत्थ दृष्ठसगर्भतदूमात्वज्ञानाद्भ्रमः । अतएव षष्ठी प्रवेशापे सूत्र लक्षणानानार्थे विनिगमनाचाततयोस्ता
त्पर्यग्रहमूलकत्वात् । यदि च यत्रवास्तवंतात्पर्यं तत्र शाब्दबोधः पति तदा लक्षणायां मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्युपयोगो न स्यात् । अत एव यच्च तीक्ष्णुक्ते ऽन्येतेन
स्वर्थवाक्येन कल्पायपदे नोपस्थिते कलापपचतीत्यन्वयबोधो न भवति । तात्पर्यानिश्चयात् । न चतात्पर्यग्राहकत्वेननुगतामपि व्याप्य त्वात् । धूमादि
नामिवातच्चेतात्पर्य वेदमापगम्याप्यु त्रमपापात्तात्पर्यमवाधार्थतेस वेदार्थः । लोके च न केवलमाप्तानुसारितात्पर्यमिति न माप्तग्राह्यं किंतु पुंभिप्रायनियंत्रि
तं न्याय विषयेपि पुरुषेच्छाविषये प्रतीतिजनकत्वात् सुवचसां वक्तोचपरकीयवाक्यार्थज्ञानोत्पाद्यवाक्यं त्वपतिमन्वेच्छाव कुर्पे दिपथार्थवाक्यार्थ
ज्ञानपर्विका भवतितदेव परं तदुच्चारणमप्युपभिमन्तथापथ ज्ञानपरत्वपप्यार्थज्ञापनेच्छायां निर्वहतीति वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञानवत्ताम विज्ञा
पपथार्थप्रतीतिपरत्वेनज्ञानेनशक्यतइति प्रथममानवाक्यार्थज्ञानानुमानपूर्वकं सर्वं तथात्वमनुसंधाय पथार्थं तात्पर्यं निश्चयः । अनुमानं च ट रा॰म॰
दं वाक्यं भ्रमादि विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यवाक्यत्वादिति । ततो भ्रमादिनिरासे सति परिशेषाद्वाक्यार्थज्ञानानुमाने । अपवक्तास्तु प्रयुक्तवाक्यार्थयथा ५
र्थज्ञानवांश्च भ्रमाद्यजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात् अहमिवानत्वाप्तत्वात्साध्याविरोधात् । ततएते पदार्थाः यथोचितसंसर्गवन्तः यथार्थज्ञानविषयत्वात् ।

आप्तोक्तपदस्मारितत्वाद्वा मदुक्तपदार्थवदिति। ननु वक्तृज्ञानविशेषोऽनुमेयः ज्ञाने चार्थ एव विशेषो न त्वर्थाधीनोऽन्यः अर्थे नैव विशेषः स एव चाकां
त्तीयार्थश्च वाक्यार्थज्ञानविशेषोऽनुमेयस्तस्य चाप्रसिद्ध्या न व्याप्तिग्रहः अत एवाप्तिर्वाक्यार्थे प्रथममज्ञात आप्तो वेति ज्ञातुमशक्यमिति ज्ञाते हि एवं तमर्थं वो
धयेदिति चेत्। न। तात्पर्यावधारणार्थं त्वयाप्यभ्युपगमादेवं संसर्गविशेषवत्तेरप्युपपन्नत्वात्। अन्यथा क्व तात्पर्यनिरूपणा। अत एवाप्तोक्तत्वं माद्यमन्य
त्वेनिरूपणामपि स्फुरा। आद्ये तु संसर्गज्ञानं प्रथममनेनैव तिज्ञानान्तरमवसेयं न चैवं शाब्देन प्रमाणान्तरं तदर्थस्य प्रागेव सिद्धेरिति वाच्यं। तथापि तुल्यत्वात्। ननु
तथापि कथमर्थविशेषसिद्धिः विशेषेणाव्याप्यग्रहादिति चेत्। यथा योऽयमत्र प्रवर्त्तते स तज्ज्ञानादिति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने पाकादौ प्रवृत्तिदर्शनात् पाकवि
षयकार्यताज्ञानानुमानं। यथा वा चेष्टाविशेषदर्शनादस्यास्य समभिप्रायमात्रज्ञाने घटं तच्चेष्टादर्शनात् घटेदमुच्चज्ञानं। तथा सामान्यतो व्याप्त्या स्वात्रापि विशेष
सिद्धिः। यद्वा इदं वाक्यं साकांक्षे तदर्थविषयैकैकज्ञानहेतुकं आप्तोक्तत्वे सत्येतदर्थप्रतिपादकत्वात् मद्वाक्यवत्। तत्र एते पदार्थाः परस्परसंसर्गवन्तः
साकांक्षत्वे सत्येकज्ञानविषयत्वात्। संसृष्टतज्ज्ञानविषयवत्। एवं वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानेऽनुमितिते प्रकरणादिना वक्त्रभिप्रेतयथार्थप्रती
तिपरत्वज्ञानं ततो वेदेऽनुपपत्तिः। यथा शब्दार्थप्रसयपरस्परसंवादकः शब्दः वक्तृज्ञानावच्छेदकतया तदुपजीविसंसर्गानुमापाद्वा वाक्यार्थस्य प्रा
गेव सिद्धेः। अथ तु संसर्गाग्रहोऽभ्रमस्तदभावश्च संसर्गग्रहएवेति भ्रमाभावेऽनुमीयमाने संसर्गज्ञानमेवानुमितिर्नमित्याप्तत्वानुमानान्तरगत

मेववक्तृज्ञानानुमानेन तु वक्तृज्ञानानुमानेनाप्तलिंगमिति। तन्न। भ्रमोऽपि हि ज्ञानद्वयमगृहीतभेदं तदभावश्चागृहीतभेदं ज्ञानं न हि ज्ञाना
भावेऽस्तु पुंसो भ्रमव्यवहारस्ततो भ्रमाभावनिश्चयानन्तरं वक्तृज्ञानानुमानं। किंच। यदि आप्तोक्त्यानुमानमेव वक्तृज्ञानानुमानेन तर्हि
यादृशं लिंगं तादृशमेवागमकमास्विति। अत्रोच्यते। यथार्थवाक्यार्थधीपरत्वं न ज्ञानं प्रमोत्पादकं गौरवात्। वाक्यार्थनिरूप्यत्वेन प्रथमं ज्ञा
तुमशक्यत्वाच्च। तस्यापूर्वत्वात्। यच्च लोके भ्रमादिनिरासानन्तरं वक्तृज्ञानावच्छेदकतया तदर्थस्वाजन्तं प्रणावापुमभिप्रेतवाक्यार्थस्वा
नेन प्रतीतिपरत्वं प्रकारणादिनाज्ञापनद्रसुक्तं। तन्न। वाक्यार्थमज्ञात्वा ज्ञापममभ्यांतरमितातु पुरुषताद्रुकुभ्रमप्रमादसंभवेन प्रथमं भ्र
माद्यनन्यवस्यग्रहीतुमशक्यत्वात्। प्रतीतिसंवादादेर्ज्ञानोत्तरकालीनत्वात्। भ्रमादिजन्यविलक्षणत्वेन च नशद्वस्याज्ञानात्। ज्ञान
तापादृशो लिंगत्वे तादृशस्यैव प्रत्यायकत्वमव्यभिचारात्। वेदेऽपि वाक्यार्थमविज्ञाय तद्यथार्थप्रतीतिपरत्वं न्यायेनापि ज्ञातुमशक्यं वि
षयतिरूप्यत्वात्प्रतीतेः लोके च तात्पर्यनिरूपणार्थमशाब्दवाक्यार्थमतीतेः प्रथमं तत्पापि स्वीकारात्स्वरूपथा वक्तृज्ञानानुमानापे
क्षानस्यात्। न च लोकवन्मानान्तरात्तदवगमः। वेदार्थस्यानेदविषयत्वात्। वेदस्यव प्रथममूलकत्वात्। न चम्पापसिद्धे वेदार्थमानां राम
तरात्तास्यर्थग्रहः। वेदस्यानुवादकतापत्तेः। शब्दस्याप्रमाणतापत्तेर्वा अज्ञातेवाक्यार्थे तर्कसंशययोरप्यभावात्। अयं यदार्थोपरप ५

दार्थसंसृष्टो न वेति संशये भ्रमरूपे चैककोटौ संसर्ग उपस्थित इति चेन्न। नाऽनिश्चितं तात्पर्यं निश्चयपातन्तयोरगृहीतासंसर्गविषयत्वे
नासदर्थविषयत्वेन वा वाक्यार्थाविषयत्वाच्च। अन्यथा लोकेऽपि तात्पर्यसंदेहे वोपस्थितिरिति किं वक्तृज्ञानानुमितिर्न। वस्तुतस्तु। यदि य
थार्थतात्पर्यकत्वं ज्ञाने शाब्दप्रमोत्पादकं तदा लौकिकवैदिकयोर्लाघवाद्धृष्टपदस्मा। तत्त्वेन पदार्थसंसर्गानुमितिसंभवान्न शब्दः प्रमाणास्या
।न। अपि चाप्रवाक्यस्य दोषविशिष्टज्ञानाजन्यत्वं जन्यत्वेनुमितेपक्षिशेषाजन्यत्व निश्चयदशायां वेदतुल्यसामग्रीप्रवाक्योपिन्नेतेति
तत एवार्थनिश्चयाद्द्विदवत्तस्यापि प्रामाण्यं। अनुमितानुमानस्यप्राप्तिभ्यत्वादिविलंबितत्वात्।। एतेनाबाधितार्थपरत्वं लोके वेदे
च प्रमापकत्वे केवाक्यार्थो बाधितोऽपि दृष्ट इति श्रोतुः प्रमाणवत्ता एवि नाववाधाभावनिश्चयः सर्वत्र चिह्नोनुमिंद्रियेण क्वचिद्वक्तृ
राप्तत्वानुमानेन वेदेऽनुमायान्ननिश्चयः तदर्थस्य प्रमाणान्तराविषयत्वात्। न तत्र शांके ति सामग्रीभेद इति निरस्तं। अथ संभ्रमाप्रभा
वस्याप्तत्वस्य वा निश्चये तु मशक्यत्वात्त्विदस्यानुवादकत्वापत्तेश्च। तस्मात्भ्रमाप्रजन्यत्वमासोक्तत्वमबाधितार्थत्वं यथार्थतात्पर्य
कत्वं निरस्तव्यभिचाराशंकत्वमसहृद्व्यभिचारित्वात्तंपत्यमोत्पादकं तन्व्वरूपसन्न्यता। न। अन्यथा तादृशस्य वाक्यार्थाव्यभिचारित
यताहृशयदस्मारितत्वान्लिंगादेवसंसर्गसिद्धिः स्यादिति जितं वैषिकैः। अथ व्यवहारानुमितव्यवहारकार्यान्वितनतेउपस्थितत्वे

चि॰शे॰

नपक्षतानोहेतुत्वग्रहाद्व्याप्तिताभिधायकत्वंगृहीतंनतु। लिंगज्ञानस्यतदानीशब्दस्यलिंगत्वेनानुपस्थितेरितिचेन्न। नालिंगभावेनैवश
ब्दे [illegible] त्वपवोधोपपत्तेर्नीकाक्षादिमत्त्वेनकारणतागौरवात्। शब्दस्यलि
गत्वसंभवदपिवालेननज्ञानमितिचेन्न। सोपिवालस्यदोषोनतरुणस्यतिवसन्ते। किंचैवमपिलोकवृद्धे [illegible]
६ अनुवादकत्वेस्यात्। एतेनवाक्यार्थतात्पर्यग्राहकानुमानान्नात्पर्यावच्छेदकतयातदुपजीविनोनुमानान्तरात् अन्वयवाक्यार्थसिद्धे
र्नशब्दःप्रमाणमितिवैशेषिकमतमपास्तं। यथार्थतात्पर्यग्रहस्यवाक्यार्थबोधहेतुत्वात्। पञ्चत्वापमानकरणाद्यसादि। तत्रापथार्थता
त्पर्यकत्वादेःप्रथमज्ञानुमशक्यत्वेनानुमानस्यबाधितत्वात्। व्याप्त्यसिद्धेश्च। नहिव्याप्तिःशक्तिश्चकारणंकिंतुतद्धीः। अनीतेऽनुमिति
दर्शनात्। अपभ्रंशाच्छक्तिभ्रमाद्वाक्यबोधाच्च। नचसैवोपपद्यतेऽर्थसाध्यप्रयपत्तदसंभवात्। तस्माद्यदर्थाव्यभिचारित्वेनज्ञाने
करणंतत्रव्यभिचारविलक्षणज्ञानमुपपद्यते। अन्यथाशब्दस्याव्यभिचारितयाज्ञानस्यज्ञापकत्वेलिंगत्वापत्तेर्व्यर्थत्वेपापमानत्वान्न
स्यादेतत्। अनाप्तोक्तेवाधकेनार्थाभावदर्शनादाकांक्षादिमत्त्वेनसदर्थकेवाधितार्थकेचेतिसंशयात्पत्तावप्यनाप्ताद्दर्शनेष्वपि राम:
नचसंशयापकस्यैवनिश्चायकत्वंप्राधिकमपेक्षणीयमितिचेन्न। अर्थसंशयस्यतद्बाधसंशयस्यवाप्रमाणाप्रतिबन्धकत्वात्। वह्नि ६

नहृष्यधयोः संशये प्रत्यक्षानुमानादिनार्थनिश्चयात्। अन्यथा प्रमाणमात्रोच्छेदः। तत्सर्वमर्थतद्बाधसंशयात्। विनाप्यर्थवाक्यचना
संभवस्य तत्तस्याप्यमर्थो न वेत्यदर्थकं न वै तज्ज्ञानं तज्ज्ञानं सद्विषयं न वेति संशयस्यार्थावगमोत्तरकालीनत्वाच्च। तस्मादाप्तोक्तत्वं भ्रमा
धजन्यत्वमबाधितार्थकत्वं यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिपरत्वं वाक्यानामनुगतमपि नेह तत्। प्रथमस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्। किं तु गासपर्याहकत्वेना
भिमतानां न्यायतत्त्वज्ञानप्रकरणादीनाम[illegible]व्याप्यत्वेनानुगतो नथास्त्राकाश्यासत्तिनिश्चयस्तद्विपर्यसंशयेच शाब्दज्ञानाभावा
त्। योग्यतापा ज्ञानमात्रे। तत्संशये विपर्यये प्रमापाक्यवाक्यार्थज्ञानात्। तथा विभक्त्यादिसमभिव्याहारः समूर्योच्चारणशाब्दज्ञानमात्रे कारणा
नि। नानार्थोश्लिष्टवानेकार्थोपस्थितावपि करणाद्विशादेकमर्थमादापाव्ययबोधः। लक्षणापि भिन्नतात्पर्यानुपपत्त्या किंत्वयानुपपत्तेव।
प्रकरणादेजनप्रयोजनत्वेनाचगतप्रवेशनस्य पक्षत्वपादुपपन्नेः। अत्र हस्तार्थापोप्रकरणादेरुच्छिन्नतादितस्यपाकीमतेतेगमन
कर्तृत्वमवगते तदत्वयानुपपत्तिरुच्छिन्नमात्रे। पवतीस्यस्कलापमिसभ्योक्तेन समनार्थप्रत्यापकत्वं। समभिव्याहाराभावात्। नवापि
तस्यतात्पर्यग्राहकत्वात्। तहेच्छा। नानासंभूयार्थप्रत्यायकत्वस्य युत्पत्तिसिद्धत्वात्। अन्येतु नानार्थे लक्षणायो चानियतोपस्थितप
र्थपदार्थतात्पर्यग्राहकत्वात्तेन विनातदभावात्। नवाकार्थे। तदज्ञानेपि प्रकरणादिभिः सैधवपदस्तुरगपर्याकाकपदस्तु पघातकपर

मितियत्ति। अन्यत्रान्वयप्रतीयोऽप्युपस्थितिस्तात्पर्यग्रहं विनैवेति न तदपि क्षतिः। वस्तुतस्त्वितरपदस्येतरपदार्थसंसर्गज्ञानपरत्वं तात्पर्यं
चि॰ग्र॰ ।तच्च वेदेऽप्यापास्त्वधार्यते। लोकेऽप्याप्तप्रकरणादेर्वाक्यत एव शाब्दबोधे नातिप्रसङ्गहेतुकत्वं तच्चेतरपदार्थसंसर्गज्ञानं वाक्यार्थज्ञानमेवे
त्तिसामानाकांक्षत्वात्तात्पर्यत्वेऽपि हेतुर्न च वैशिष्ट्यतत्त्वपदार्थयोः संसर्गानुभवत्वं न विनानुपपत्तिरिति पदानि समभूय जनयन्ति। तत्ते
१ एवन्नानार्थे विनिगमनात् तदनुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं॥ तदभावात् स च तिपदेन न समूहकलापाच्च पबोध इति शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वात्
स्य च निराकांक्षादौ संसर्गज्ञानाजनकत्वादाकांक्षादिकं सहकारीति। अथ केयमाकांक्षा। न तावदविनाभावः। नीलं सरोजमित्यादा
वभावात्। विमलं जलं नद्याः कच्छे इत्यत्र जलादिना नद्या अविनाभूतकच्छे साकांक्षा। न तावदविनाभावः। नीलं सरोजमित्यादावभावा
त्। विमलं जलं नद्याः कच्छे इत्यत्र जलादिना नद्या अविनाभूतकच्छे साकांक्षानापत्तेश्च। नापि समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थजिज्ञास
गस्य जिज्ञासाऽपि वाक्यार्थबोधात् न विश्वसिति तापजनकत्वात्। मिसत्रापदार्थयोरप्यधिकारिणोऽध्याहृतस्यापि धानस्य वाकांक्षितत्वाच्चान्त्रशब्द
कल्पनापक्षेऽपि घटः कर्मत्वमानयनमित्यत्र जिज्ञासितस्यानयनादेरेकाकांक्षापत्तेः। अथ जिज्ञासाप्रतियोग्यज्ञाना जिज्ञासा च विशेषज्ञाने भव रामः
ति॥ योग्यतावत्त्राप्ति इत्याशक्तिजननसंसर्गावगमप्रागभावः। विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषः इत्यत्र तात्पर्यवशात् कदाचिन्नद्याः कच्छे संसर्ग १

वगमात्प्रागभावसत्वेपिश्रोतरितदुच्चारणेनतासर्वैव शाब्दलान्वितनघाः कर्त्तेसंसर्गावगमोनेतिनतत्प्रागभावः घटः कर्मत्वमानय
नमित्यत्रापिनथैतिचेत्न। निराकाङ्क्षेतदुच्चारणे। जन्यसंसर्गावगमप्रागभावस्यासिध्यसिद्धिप्रसङ्गात्। किंचपदैकेविमलज्जल
मित्यत्रत्वेवमात्पर्यभ्रमेणवानघाः कर्द्धान्वयपरत्वमवैति। अपरंसमस्तमेकमत्वानघाजलान्वयपरत्वमवधारयति। तत्रोभयोरपि
तदुच्चारणाजन्यसंसर्गावगमाननघात्सुमपाकाङ्क्षस्यात्। अपिच। प्रागभावाभावस्यकारणतराभावव्याप्यत्वान्नतएवकार्याभावइ
ति। किंमाकाङ्क्षयाएवंचयोग्यतासत्तीअपिनहेतु। अयोग्येप्यनासन्नेचतदुच्चारणाजन्यसंसर्गज्ञानाभावेनतत्प्रागभावाभावात्। न
चैवंबाधाभावस्यानुमित्यादावपिहेतुत्वं। प्रागभावाभावेनैवकार्याभावात्। प्रागभावस्यकार्यमात्रहेतुत्वात्शाब्देनसाधारणोपाध्यि
तोत्याप्याकाङ्क्षयोत्कर्षापकर्षौनस्यातां। प्रागभावेतदभावात्। अथतत्प्यतदितरान्वयप्रकारक जिज्ञासानुकूलपदार्थोपस्थि
तिजनकत्वेसति। अजनितेतात्पर्यविषयान्वयबोधत्वमाकाङ्क्षा घटमानयतीसत्रघटमित्युक्ते किमानयति पश्यतिवा आनयतीत्युक्ते
किंघटमथपटमितिजिज्ञासाभवति। घटः कर्मत्वमानयनंकृतिरितिनाभेदान्वयोऽयोग्यत्वात्। घटस्यानयनमितितुनान्वयबोधो
भवतिघटइतिपदात्घटस्यसंबन्धित्वेनानुपस्थितेः। तन्नतिपुत्रेणाजनितान्वयबोधात्प्रकृष्टमाकाङ्क्षतीतिचेत्। नहिनामयविभ

वि॰श॰ क्तिधात्वाख्यातार्थानोघटकर्मत्वानयनकृतीनारूपेणोपस्थितिर्नोन्वयप्रकारकतिज्ञासानुकूलेति॥ ननत्राकांक्षास्यात्।घटः
कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यन्न घटमानयतीत्यत्रेवान्वयबोधः स्यात्।नहित्तत्र पदार्थस्वरूपाणामेव हेलक्षणेनोपस्थितिः।अपा
णांतुल्यवत्स्मरणेप्यथमयतोराज्ञइतिपदस्येणानान्वेतिकिंतुराज्ञः पुत्रेणातत्तापवाग्रेपीतिमर्थमजानितान्वयबोधत्वमितिरुच्यते।
८ अभिधानापर्यवसानमाकांक्षा।यस्यायेन विना नस्वार्थान्वयानुभावकत्वं तस्य तदपर्यवसानं नाम विभक्तिधात्वाख्यातं क्रिया
कारकपदानां परस्परं विनानपरस्परस्य न स्वार्थान्वयानुभवजनकत्वं॥परमते नीलोघटोस्तिनीलेघटमानयेत्यादौ नामार्थानां का
रकाणां च न परस्परमन्वयबोधः।विशेषणाविततविभक्त्यर्थेनान्वयादितिनविशिष्टवैशिष्ट्येनान्वयः किंत्वार्थः समाजः।अस्मा
कं तु नीलघटयोरभेदानुभवबलादभेदएव संसर्गो विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्था।यद्वा समानविभक्तिकयोरभेदानुभवबलाद्विशेष
णान्वितविभक्तेरभेदार्थकत्वमतो विशेषणविशेष्यभावानुमानकत्वं नतयोर्न परस्परं विनाहार मित्यत्राध्याहारं विना प्रति
योग्यलाभान्नस्वार्थान्वयानुभावकत्वं।विश्वजिता यजेतेत्यत्र भमेदकार्यमितिप्रवर्तकतास्वर्गविषयज्ञानं नाधिकारिणं विने राम
तितदाकांक्षा।पक्षकर्त्रुराधिकारिणोध्याक्षेपादेवलाभइतितदन्वयेनशाब्दः किंत्वानुमानिकः गौरणालाक्षणिकयोरनुभावक ८

त्वपक्षे तु पस्थापितस्याध्याहृतस्यैवेतरपदं विनानानुभावकत्वात् । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादावभेदेनान्वयबोधः ॥ अ
योग्यत्वात् ॥ तत्र तद्देश्यस्तात्पर्यविषयतत्तत्पदार्थस्वरूपज्ञानं च पदान्तरं विनैव । घटमानयेत्यत्र क्रमेण तथाबोधतात्पर्येऽपि क्रियाकार
कभावेनान्वयः । नामविभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदार्थानामन्योन्यान्वयबोधे तान्येव समर्थानि न तु तत्तदर्थकाणि पदा
न्तराणि । अग्निः करणत्वमोदनः कर्मता पाकः कृतिरित्येसाधनतेति पदेभ्योऽग्निनौदनं पचतीत्येवान्वयबोधात् । अग्निकरणकौदन
कर्मकपाकविषयककृतिरित्येसाधनमिति वाक्येन पदात् । अत एव बहुव्रीहिसमासेऽपि विशेष्यपदाध्याहारः । क्रियापदार्थस्यान्यत उपस्थित
त्वेऽपि कारकान्वयात् । असामर्थ्यं तु स्वभावात् । अन्यसन्निधापासन्नताहृशपामासन्नक्रमेणान्वयबोधसमर्थमेव । वह्निना
सिंचतीत्यत्र क्रियाकारकपदयोरन्वयबोधसामर्थ्येऽप्ययोग्यताज्ञानं प्रतिबन्धकं दाहे समर्थस्याग्नेर्मणिरिव । अत एव योग्यता
भ्रमात्मकनिश्चकाभावेनाप्यन्वयबोधः । न हि स्वभावतोऽसमर्थमाराधितं समर्थं दहति पचतीति चेति । प्रकृते तु पदार्थस्वरूपज्ञानमा
त्रयत्नमोऽपि पुरुषपदं विना पिशाक्षरतस्य पुत्रेणासमेत्वार्थानुभावकत्वमिति तदाकाङ्क्षा । यद्वा तत्पाणिस्मरणाज्जनितान्व
यबोधदशायां पुरुषान्वयनासर्पाभावात्तान्वयबोधद्वयपितथा । न च पुत्रस्योपस्थितिकारणत्वेनैवान्वयबोध इत्यपि वाच्यं ॥ तस्यैव

वि॰ श शाब्दं चेत्पुरुषेणेव प्रथममन्वयबोधात्। अत एवान्वयबोधसमर्थत्वे सत्यजनिततात्पर्यविषयान्वयबोधत्वमाकाङ्क्षेति केचित्। क्वचित्
न्नस्पयाभ्यामन्वयबोधे जनितेपि वाक्यैकवाक्यतावत्। क्रियाकारकपदयोरजनितान्वयबोधमाकाङ्क्षा। न च व्यासक्तपदे विशेषणत्वपदार्थो
पस्थितिर्घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्येवंविधपदाजन्यपदार्थोपस्थितिर्ग्राह्या समितरत्वबोधागामिसाशासमावादेवंविधशब्दान्ना
९ न्वयबोधः। तथाप्येवंविधपदार्थोपस्थितेराकाङ्क्षाहेतुत्वेनावश्योपेयत्वात्। जनितान्वयबोधान्यान्वयानवबोधः तात्पर्याभावादिसाको
ङ्क्षायाः कारणत्वमेव नास्ति किन्तु स्वजनकोपस्थितेः परिचायकत्वमिति। ननु काप्ययोग्यता। न तावत्सजातीयेऽन्वयदर्शनं। पृथक्
र्थविनाशात्मस्य व्यापकत्वकत्वात्। पदार्थतावच्छेदकेन साक्षात्सम्बन्धजातेः गोः पयःपिवतीत्यादावभावात्। वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाच्च।
नापि समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गव्याप्यधर्मवत्त्वं। वाक्यार्थस्याननुमेयत्वापत्तेः। न च वस्तुगत्या संसर्गव्याप्यधर्मस्त्वत्त्वं च तज्ज्ञा
नमनुपपत्तिरिति नानुमेयः संसर्ग इति वाच्यं। योग्यताभ्रमानुपपत्तेः। अत एव नान्वयप्रतिरूपविरोध एव योग्यतास्वरूपमतो हेतुः। तत्र
तद्धर्माभाववत्तिश्चयनत्प्रकारकप्रत्यक्षानानुदयादिसयत्तत्। नापि समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गभावव्याप्यधर्मशून्यत्वं। प्रमेयसमभिव्याप राम:
भिसादौ संसर्गभावस्याप्रसिद्ध्या तदभिरूपणात्। गेहनिष्ठघटाभावे प्रमिते घटोस्तीति वाक्यात्तन्निश्चये यथाविपर्ययज्ञानानुदयाच्च। ना ९

पि बाधकप्रमाणाभावः। अन्यत्र पक्षे बाधकं तदभावस्यायोग्येऽपि सत्त्वात्। तत्रापि प्रकृतसंसर्गबाधकस्याभावः प्रतियोगिमिथ्यात्वसिद्धि
व्याघातात्। न च प्रकृतसंसर्गे न त्वसिद्धस्य बाधकस्य प्रमाणस्याभावः प्रकृतसंसर्गस्य प्रथमज्ञानात्। अयोग्येऽपि तत्सत्त्वाच्च। न त्वबा
धकमप्यस्तीति चेत्। न हि प्रकृतसंसर्गबाधकस्याभावः तत्त्वप्रसिद्धः। अत एव कृतत्वबाधकस्याप्यनिरूपणात्। नापीतरपदार्थसंसर्गाभावप्र
माविषयत्वाभावो पात्र पदार्थे। केवलान्वयिप्रसिद्धेः। एतेन पदान्तरसंबंधयादृक्प्रमाणानास्कन्दितयोग्यमिति निरस्तं। नापि बोधनीयसंस
र्गाभावप्रमाविरहः प्रतियोग्यप्रसिद्धेः। बोधनीयसंसर्गस्य पूर्वमप्रतीतत्वात्। योग्यता च न स्वरूपसत्युपयुज्यते इत्युक्तं। अयोग्येऽतत्सत्त्व
स्याभिहितत्वात्। ज्ञानं अपि चात्मीयबाधकप्रमाविरहस्यायोग्येऽपि सत्त्वात्। बाधकप्रमामात्रविरहस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्। परप्रमायाश्चायोग्य
त्वात्। न च स्वरूपसन्नेवायं हेतुः। स्वीयबाधकप्रमाविरहदशायां योग्यताभ्रमेणाशाब्दप्रमानुपपत्तेः। अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वेन बाधकप्र
मात्वविरहोऽनुमेय इति चेत्। न। सैकान्वयितन्तोऽपेक्षत्वव्यथ्यत्वे सत्यपि बाधकसत्त्वे व्यभिचारात्। उपजीव्यत्वेन तस्यैव योग्यतात्वापत्तेश्च। न
चैवमव्वेति वाच्यं। आकांक्षासत्तेः सत्त्वेऽन्वयप्रयोजकरूपत्वे सत्यप्यनाभ्यासदशायां बाधकप्रमायामन्वयाबोधात्। बाधकप्रमाविरहोऽपि
हेतुरिति चेत्। न हि आवश्यकत्वात्तस्यैव योग्यता। अत्रोच्यते। बाधकप्रमाविरहो योग्यता। भावे तरपदार्थसंसर्गः परपदार्थानिष्ठासत्ताभा

वप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावः प्रमेयवाच्यमित्यत्र प्रमेयपदनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वे गोत्वप्रसिद्धेर्वाच्यत्वसंसर्गेति
चि॰ शा॰ दभावः वस्तुतस्त्वितरपदार्थसंसर्गेण पदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वं योग्यता लाघवात्। शक्यज्ञानत्वाच्च।
नच नरशिरःशौचानुमानबाधितत्वादशेषवोधकशब्दादन्वयबोध इति वाच्यं। उपजीव्यजातीयत्वेन शब्दस्य बलवत्त्वात्। तेनैव तदनु
१० मानबाधात्। नन्वाकाङ्क्षासत्तिमत्वे न शब्दस्य प्रमाणता न तु योग्यतापि तदन्विवेशिनी। बाधाभावस्य प्रमामात्रहेतुत्वादिति चेन्न।।
बाधे हि प्रमाणदोषो वश्यकल्प्यः अन्यथा प्रमाणविषये बाधासंभवात्। यथानुमाने बाधादुपाधिकल्पनं ह्यव्याप्तिविधातः। निरु
पाधौ बाधानवकाशात्। सोऽपि न स्वरूपसती प्रयोजिका। शब्दाभासोच्छेदप्रसङ्गात्। तन्निश्चयश्च न भवत्यपायाभावादिति चेन्न। न संश
याविपर्ययप्रमासाधारणस्य योग्यताज्ञानमात्रस्य कारणत्वात्। अयोग्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य सर्वत्राभावात्। क्वचिन्निश्चयोपि
योग्यानुपलब्ध्या। पृथिव्यां घटोस्तीति। आसत्तिश्चाव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः। सा च स्मृतिर्नानुभवोऽतो नान्योन्याश्रयः। अथ
नानाविशेषणकर्मकरणाधिकरणक्रियादिक्रमिकपदस्तानजन्यक्रमिकपदार्थस्मृतीनां योगपद्यं न संभवति। आशुतरविना एम॰
शिनां क्रमिकाणां मेलकानुपपत्तेरिति कथं नानापदार्थान्वयबोधः। विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्योत्पत्तिश्चेन् श्रोत्रमेसा कपद १०

नुभवजन्यसंस्कारमेलकाद्देवतावत्पदस्मृतिः। ततएकदेवतावत्पदार्थस्मृतौ सत्यां वाक्यार्थानुभवः। न वान्यविषयकसंस्कारेणा
स्मृतेन स्मरणमिति वाच्यं। वाक्यार्थानुभवानुपपत्त्या फलबलेन संस्काराणां परस्परसहकारेणान्वैकस्मरणकल्पनात्। प्रत्येकव
र्णसंस्काराणामिवानन्यगतिकतया पदस्मरणे। अथ पदघटाकाङ्क्षितया ग्य संनिधानमपपद्यते।। तेन तेनान्वित स्वार्थः पदैरेवावगम्य
ते। तथैवमन्नपातराभिधानन स्याद्वि रम्य व्यापाराभावादिति वाच्यं।। एवमपि पद्यमनन्वयेहेत्वनुपन्यासात्। ननु सहोदसामग्रीवै
कल्पेनपूर्वस्येति चेत्। अस्तु तावदेवं। तथापि चरमतावत्पदार्थघटितवाक्यार्थानुभवे उक्तवगतिरन्यगतिकत्वात्। अत्र वदन्ति। सं
निधिर्न शाब्दजन्मे वान्वयबोधहेतुः द्वारमित्याद्यव्याप्तेन पिधानादिनान्वयबोधदर्शनात्। नवपि धेहीति शब्द एवाध्याहृयते। अनुप
योगात्। अर्थस्येवान्वयप्रतियोगित्वेनापयोगित्वात्। आवश्यकत्वाद्व। अर्थापत्त्युपपादकविषयत्वात्। नच शब्दमात्रमुपपादकमपि
तु न दर्शः। आवश्यकस्यार्थसाहचर्येणादेव वृश्यसंयमश्शब्दस्य तेरन्यथासिद्धेः। अन्यथा पदबोधितस्यैवान्वयार्थबोधकत्वमिति नियम श
क्तिकल्पनापत्तेः। स्वार्थान्वयपरत्वाद्वा नो द्वारमिति न पिधानाद्यवबोधकमिति तदन्वयबोधार्थमवश्यं शब्दकल्पनमिति चेत्। न
लक्षणापावृमिचारात्। नवाप्याहितेनकर्त्रान्वयबोधात्त्। अथ द्वारपदसहभावमात्र पिधेहि शब्दस्य कल्प्यते लाघवात्। नचापि

धानाभिधायकानेकशब्दोपस्थितेनोविनिगमनाविरहःसंस्कारतारतम्यात्तत्पदविशेषस्मृतेरितिचेन्न।न।आकाङ्क्षादिमद्वृत्तियोग्यान्वि
चि॰श तस्वार्थपरत्वस्यक्लृप्तत्वात्तल्लाघवेनाध्याहारात्तद्वन्मनस्कतत्पदानिलवप्रयोजनानीतिकथमध्याहृतेनैवान्तोसमर्पमितिवाच्यं।अन्ता
र्थोनुपपत्त्यानुपपन्नाध्याहृतेनासमर्पणात्।कथंतर्हिदंनेयचतीत्यत्रसमभिव्याहृतमात्रान्वयः।कुलापादेरपिस्मृतत्वादितिचेन्न।तात्पर्यनि
यमादिसवेहि।यत्परःशब्दःसशब्दार्थः।अन्यथातत्रापिदेवदत्तस्तन्मकलापापदोपस्थितेनान्वयबोधःस्यात्।अयपदेवदत्तश्चै
११ दनमित्यादिवाक्येक्रियापदाध्याहाराभावेनकर्तुरनभिधानात्तृतीयापत्त्यादितिचेन्न।न।अध्याहृतपचतिपदेनापिकर्तुरनभिधा
नात्।कर्तुःसंख्याभिहितेत्यत्रतद्वदत्रस्यापिस्कोरस्यापित्वंतीयापत्तेः।तात्पर्यतस्तेनत्यवस्थेतिचेत्।तुल्यं।ननुद्वारंपिधेहीत्यादौपि
धानशक्त्याद्वारंभवेपिधोनोपस्थापकपदत्वेनजनकत्वमितिचेन्न।न।अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेनजनकत्वात्।उपस्थापकपु
वत्पदत्वेनगौरवात्।एवंपिधानाद्यन्वयबोधेपि।अन्यथागौणलाक्षणिकयोरन्वयबोधोनस्यात्।इष्टापत्तिरनुभावकत्वादितिचेन्नगुच्छत
।क्रियापदोपस्थापिताक्रियाकारकपरस्परमाकाङ्क्षतीतिनतूपस्थितमात्रं।अन्यथाद्वारकर्मतापिधेहि।द्वारंपिधानेकृतिरित्यत्रा राम॰
पिक्रियाकर्माध्याहारइवान्वयबोधप्रसङ्गः।क्रियायाःकर्मणश्चोपस्थितेतुल्यत्वात्।एवंविधपदास्थापितेपरस्परमाकाङ्क्षानास्ती ११

निवेशनात्तद्योकांक्षायां पदविशेषोपस्थापितत्वं तंत्र। ननूपस्थितिमात्रं नार्थविशेषे साधुत्वान्नान्वयबोध इति चेन्न। नापिधेहिपदं विनाहारमि
त्यस्याप्यसाधुत्वात्। तदर्थवियोगे साधुत्वस्य तुल्यत्वात्। साधुत्वज्ञानस्याप्यन्वयबोधे प्रयोजकत्वाच्च गौरवात्। अपभ्रंशादप्यन्वयबोधाच्च। न
चात्रासंसर्गाग्रहः संसर्गे बाधकाभावात्। तस्मात्क्रियापदस्य कारकपदेन कारकपदस्य क्रियापदेन सहान्वयबोधकत्वं नान्वेकं विना। परस्परम्। अपि चैवं स
कर्मकक्रियापदयोगं विना द्वितीयानुपपत्ति। नहि क्रियापदार्थयोगे द्वितीया घटस्यानयनं करोतीत्यत्रापि द्वितीयापत्तेः। तथा पुष्पेभ्य इत्यत्र स्पृह
यतिपदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तिः। यदि च स्पृहयतिपदार्थयोगे चतुर्थी तदा पुष्पमिच्छतीत्यत्रापि स्यात्। स्पृहयतीच्छतिपदयोरेकार्थत्वात्। अ
थ साधुत्वार्थं द्वारं पुष्पेभ्य इत्यत्रापि धेहि स्पृहयमिपदाध्याहारोऽनुमन्यते न त्वन्वयबोधार्थं तस्यान्वयप्रतियोगिज्ञानादेवोपपत्तेरिति चेत्तर्हि
क्रियापदयोगं विना न कारकविभक्तिः कारकपदयोगं विना न तदन्वययोग्यक्रियापदमिति केवलकारके क्रियापदाध्याहारे केवलक्रियापाचका
रकपदाध्याहारः साधुत्वार्थमावश्यक इति तज्जन्योपस्थितिरन्वयबोधोपयिकी। तस्मात्क्रियाकारकपदोपस्थापितयोरेव क्रियाकारकयोः परस्प
रमन्वय इति शब्दाध्याहार एव कर्त्ताक्षेपेऽनुवक्ष्यामः। नातस्पर्धीनं शब्दप्रमाणं तत्र न सरत्वेन तन्साध्यकत्वपदार्थतत्संसर्गयोः शब्दासाध्यत्वात्
अथ तद्गोचरस्य दृष्टिनिवृत्तिसाध्यकत्वं तत्संस्कारत्वं तच्च भव्यार्थस्यासाक्षाद्वनार्थस्य तु प्रशंसानिंदावाक्यस्य प्रसक्तनिंदि:। तस्यार्थप्रतिपादनह

वि॰ प॰ शत्ता लाक्षणिकस्य लक्षणाविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वं तत्परत्वमिति चेत् । न । तस्यास्त्वेन तज्ज्ञानं जपित्वा तत्र प्रवृत्ते वर्त्तकत्वं तत्प्रवर्त्तकत्वे
न तत्परत्वमिति परस्पराश्रयात् । लाक्षणिकस्याननुभावकत्वेपि लक्षणीयपरत्वात् । काव्यादेः स्वरूपाख्यानमात्रपरत्वेनापि पर्यवसानाच्च ।
न तु तद्बुद्धिजनकत्वं तत्परत्वं । प्रशंसानिंदावाक्यमप्रशस्तमिदमित्यर्थधीहेतुत्वेन तत्परमेव । न चैतानप्रशस्तेस्वर्गः प्रवर्त्तते निर्दिष्टाच्च निवर्त्तत
१२ इति स्वविषये प्रवृत्तिनि । जनप्रतीतिस्तत्परमुच्यत इति चेत् । न । गौणगारुत्तिलाक्षणिकयोरननुभावकत्वात् । तद्बुद्धिजननेन तत्परत्वमित्यन्योन्याश्र
यः । न जननतयोग्यत्वमिति चेत् । तर्ह्येकवाक्यशतानानार्थनानार्थपरत्वं लक्षणापायमुख्यार्थपरत्वस्यात् । योग्यतासत्वात् । नापि तत्प्रतिपादक
त्वं तात्पर्यं विनाननर्थसन्योन्याश्रयात् । प्रशंसादिवाक्यस्य प्रहृत्साद्यप्रतिपादकत्वात् लाक्षणिकस्याप्रतिपादकत्वाच्च । अथ गंगापदस्यार्था
विनाभावितीरं प्रतिपादयत् तत्परमिति चेत् । न पदवाक्यशतीसत्वात् तेन विनापि पुरुषेतात्पर्यात् गंगादिपदं मत्स्यादिपदं सुख्यो तीरपरं स्यात् । अविना
भावस्यतात्पर्यस्यात् । मुख्ये बाधके सतीति चेत् । तर्हि मुख्यार्थपरत्वेन स्यात् । तस्याश्च गङ्गासीत्स ग्राम नाभावपरत्वं । उच्यते तत्प्रयोजनक राम:
त्वे तत्परत्वे । तदर्थप्रतीतिः प्रवृत्तिनिवृत्तीच । प्रयोजनत्वेचन साध्यत्वमन्योन्याश्रयात् । नापि प्रतिपाद्ये छविषयत्वे । पस्यपदिष्टविषयः तत्प्रतीतस्य
त्वापत्तेः । तदर्थसाध्यत्वेनेष्टानिपम इति चेत् । न । इहभूमरन्तत्रजत्यन्ताप्यभेदेन साध्यस्य बहुविधत्वापाताकाभेदस्य संगानप्रमिच्छापातिपन्नुम १२

शक्यत्वात् किन्तु प्रतिपादकेच्छाविरहेपपत्तेनत्परत्वाय: शब्दोवक्त्रीयदिच्छया प्रयुक्त: सनतत्पर: स्याद्वेच्छाप्रतिपाद्यधीप्रयुक्तिनिहितिविषयेन तत्परत्वं।
नानार्थानामिष्यते नेकपदान्वितैकार्थोपपदान्मुख्यलाक्षणिकपरत्वाद्यस्मात्क्रमेणानेकपदार्थज्ञानं तत्वेकदेवास— द्रष्टव्यमिति तस्य सम तदर्थपरत्वमिति
यमेनैकेनोच्चारणेनेकपरत्वाभावादिति सकलतान्त्रिकैकवाक्यता यावदस्ति। अत्र ब्रूमः। अनेकार्थप्रतीतीच्छयैकमुच्चारणं भवत्येव प्रमिच्छापाति
यत्तु मशक्यत्वात्। यदि तदुच्चारणान्नानेकार्थपरत्वेदावृत्तिरपि न स्यात् तात्पर्यनिर्वाहार्थमावृत्तिकल्पनात्। अन्यथैकपरेऽपि तदापत्ते:। अत एव तदुच्चा
रणस्योभयपरतापानावृत्तिकल्पनं तस्मात्तुल्यवदेनेकार्थोपस्थितौ तात्पर्योदिज्ञाने पुष्पदन्तेनेकान्वयबोधो भवति। सामग्र्या सत्त्वत्वात् प्रथममेक
स्यान्वयबोधो ननु दन्यस्येति निपतु मशक्यत्वाच्च। अथ विवादाध्यासितपक्षपदोच्चारणं सेकदैकशक्तिविषयमेवानुभावयति एकपदोच्चारणत्वात्
घटपदोच्चारणवत्। पटुपदा एकत्वोच्चारणोनानार्थानानार्थान् अनुभावकं नानार्थत्वात्। एकपरनानार्थवदिति चेत्। न। अनेकानुभवसामग्रीसत्त्वे
न बाधितत्वात्। सामग्रीविरहस्योपाधित्वाच्च। अत एव वाक्षमानेपद्मके भिन्नप्रकरणादिना भिन्नेन तात्पर्यप्रमापोभ्रमेवा प्रतिपद्यपोरेकरेवावृत्तिं वि
नानेकार्थप्रतीतिर्नतु तत्रैकोविलम्बते एवं घटपटचानपेसन्नानयनपदस्योभयपरत्वे एकदेवान्वयबोधोन त्वावृत्ति: वाक्यभेदस्त्वर्थभेदान्न ज्ञानते दा
नां गंगायां जलघोषश्चतिष्ठतीत्यत्र गंगापदस्य युगपत्प्रवाहतीरयोस्तात्पर्यग्रहेतपो: द्वयोरप्येकदोषवत्त्वे जलघोषयोरेकैवान्वयबोधः

वि-श

१२

न च युगपद्वृत्तिद्वयापत्तिः इष्टत्वात् तात्पर्याद्वृत्तिर्निरूपानुरोधात् तात्पर्यगौणलाक्षणिकयोरुपच्छेदापत्तेः। तात्पर्यनिर्वाहार्थं वृत्तित्वेन तयोः
कल्पनात्। मुख्यलाक्षणिकयोरेकैकमात्रपरत्वे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः॥ अनेकान्वयबोधपरत्वे वृत्तिद्वयविरोधस्य दोषत्वे परिभाषापत्तेश्च। प-
त्र मुख्यार्थैकदेशीयत्वेन प्रथममन्वयबोधानन्तरं लाक्षणिकान्वयबोधस्तत्र वृत्तिरिव तस्माद्युगपत्तात्पर्यग्रहे सति नावृत्तिः किंत्वनेकार्थपरत्वे सति
न पत्र तात्पर्यग्रहक्रमादन्वयबोधक्रमस्तत्रावृत्तिः प्रथमोच्चारणस्य पर्यवसितत्वादिति। एवं च लौकिकस्थले द्विपीदं तात्पर्यमिति तस्य पौरुषेयत्वं।
अत्र मीमांसकाः। यथोच्चारणपूर्वकत्वादुच्चारणवेदस्यान्तं तथा तात्पर्यमपि तत्पूर्वकमेवेति परतंत्रं न तु कस्यापि प्रथमतात्पर्यमना-
दित्वात्। पूर्वपूर्ववाक्यार्थज्ञानेच्छयोच्चारणमुपजीव्याग्रिमाग्रिमस्य तदिच्छयोच्चारणात् तदिच्छया तदुच्चारणमेव हि तस्यालौकिकवेदसाधा-
रणसाधारणं तात्पर्यं तत्र वेतिन कश्चिद्विशेषः। तदुच्चारणचानादीनां साधारणो विनम्यापाद्यदेहस्थमपवादितिह्रि। अतस्तात्पर्यानुरोधात्वेद-
स्य पौरुषेयत्वं। नन्वर्थज्ञानं विनोच्चरितवेदात्कथमर्थधीर्न स्यात्। व्यासेन यदिच्छया तदुच्चारणं कृतं तज्जातीयत्वादर्थज्ञानं विनापि पठ्यमानभार-
तादर्थधीरिवेत्। तर्हि वेदेपि तत्यमतात्पर्यकजातीयत्वस्य प्रतिपादकत्वात्। अन्यथा पठ्यमानवेदात् वाप्यर्थधीर्न स्यात्। ईश्वरप्रणीतत्वात्।
अथ वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वाद्भारतादिवदिति चेत्। न। कोवेद अनुगतधर्माभावेन तस्य ग्रास्याग्राननार्थत्वात्। तथाहि। न तु मुख्यवेदपदप्रयोगविषयो वेदः

राम

१२

पौरुषेय विचारः

मुख्यार्थो कथं नोत् । नापि वर्णसमुदायः तस्यावेदनिरूप्यत्वात् । समुदायस्याप्रतिपादकत्वेन वाक्यत्वासिद्धेः । नापि स्वर्गकामादिवाक्यो
स्थितीभारतोदर्शपि तथात्वात् नापि सदृशकर्तृकत्वाभावादिनो निश्चयात् । वायवनुमानपोक्तत्वे न मध्यस्थस्य संशयपरतिवेन्न स्वानुमानाभ्यां
तस्य संशयो मध्यस्थसंशयो प्रत्यानंतरत्वानुमानमिसम्भोमः स्वपः नापि विवादाध्यासितं वाक्यं । अनुगतधर्मविना विवादस्याप्यभावात् । भा
रतादावपि तत्संभवाच्च । नापि महाजनानां वेदाकारानुगतव्यवहारहेतुत्वं जातिः देवदत्तीयत्वानुमापकशब्दवृत्तिजातिभिः संकरप्रसंगात् । किंच
पौरुषेयत्वे तदर्थधीजनकत्वं तदुच्चारणार्थप्रमत्वं वा । आद्ये पक्षे तदुभयपक्षीजन्यत्वेन सिद्धसाधनात् । नाप्युच्चारणस्य सादित्वे प्रत्युच्चारणं सादि
त्वात् । नापि स्वतंत्रपुरुषप्रणीतत्वं पठ्यमानवेदभारतयोस्तदभावात् न स्वजातीयः स्वतंत्रपुरुषप्रणीतत्वं इति चेत् हि पठ्यमानभारतेऽध्यासस्य
न ममेति कथं स्यात् । स्यात् स्ववपद्युच्चारणाव्यक्तोतदामभाप्युच्चारणासामान्यत्वासत्तापि किंचवस्वतंत्रपुरुषप्रणीतजातीयत्वपदिस्यात् ध्वंतद
घभारते स्फोटो वा कत्वमनैकांतिकः । न हि तज्जातीयत्वे स्वतंत्रपुरुषप्रणीतत्वं मानं । अथ स्वतंत्रकृत वेदजातीयत्वं स्वतंत्रपुरुषप्रणीतत्वमिसनिर्धारितवि
शेषं साध्यं । नीविष्ठविदस्फीतिवदिति चेन्न पठ्यमानभारते व्यभिचारात् । अथार्थप्रतीतिस्मृतदर्थप्रतिथाप्रतिसंधीयमानपदत्वं पौरुषेयत्वं । तस्य
प्रथममावश्यकत्वात् । अत एवानुच्चारितोऽपि मोनिश्लोकः पौरुषेय इति चेन्न । अर्थज्ञानजनकाध्यायकेन सिद्धसाधनात् । अन्यपठ्यमानवेदभा

रनाभ्योव्यभिचारात्। अत एव वेदत्वं स्वतंत्रपुरुषप्रणीतत्वं इति वाक्यावृत्तिधर्मत्वात्। भारतत्ववदिति निरस्तास्वतंत्रप्रणीतत्वं हि वाक्या
वि॰ शु॰ र्थगोचरयथार्थज्ञानविरहापि पयोच्चारणात् तथा च तथाविधाध्यापकेन सिद्धसाधनं। एतेन वक्तृत्वानुवक्तृत्वयोर्लौकिकसिद्धत्वात्स्वक्तृ
त्वं साध्यमिति निरस्तं तापि सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणयोग्यत्वपुरुषप्रणीतत्वमानववेद्या धानात्। भारतेव्यभिचारात्॥ ॥उच्यते॥ ॥
१४ शब्दस्तु पक्षो विप्रमाणीति। क्रमप्रमाजन्यप्रमितविषयार्थकत्वे सति शाब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वं वेदत्वं। ईश्वरप्रमाया
अजन्यत्वात् विवादार्थस्यानुमानादिविषयत्वेप्यनुमानादेर्वेदोपजीवित्वात्। स्मृत्यागमभारतादिभागस्य च वेदसमानार्थत्वेपि शब्दजन्यधी
जन्यत्वात्। वेदात्वाथ्यपनीसततत्वस्यापमात्। सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारितजातीयत्वं पौरुषेयत्वं। आद्यभारते तज्जातीयत्वान्न व्यभिचारः।
अथवा वेदत्वं सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितवृत्ति प्रमाणतावच्छेदकवाक्यधर्मत्वात्। स्मृतित्ववत्। यद्वा वेदाः शब्दाजन्यवाक्यार्थ
गोचरयथार्थज्ञानजन्याः प्रमाणशब्दत्वात्। भारतवत्। न च पक्षमानवेदे वाधो भारते सत्वाद्विस्मृतौ च व्यभिचारः। तेषां हि कर्तृकत्वा राम॰
न्। तादृशज्ञानजन्यजातीयत्वस्य वा साध्यत्वात्। तदाप्येनदभावादेव वेदस्यापौरुषेयत्वव्यवहारः। ननु प्रयोजकमिदं वाक्यार्थगोचरयथार्थ १५
ज्ञानपूर्वकत्वमेव शाब्दप्रमाणे तंत्रं तदनु तादृशज्ञानेन सह शाब्दजन्यत्वमपि गौरवात्। अन्यथा वेदेपि तद्वहिकर्तृकत्वेन प्रामाण्यं स्यात्।

लोकेतथादर्शनातएवचाभादिमीमांसासिद्धन्यायेनावगततोत्पत्तिकत्वादर्थप्रतीत्पूर्वपूर्वाध्यापकेवोच्चारितानाहंदाइन्नरोत्तर
स्याध्यायनन्दर्थप्रीतीतिरिनादितैवतः।किंस्वतंत्रपुरुषाणांतत्प्रयोजनस्यपरतंत्रादेवसिद्धेः।किंच।पूर्वकालीनवेदस्मरणस्य।काल
त्वाद्वर्तमानकालवृत्तवचनादाशेषावोद्याद्यापसिद्धिः।अशक्तेनानुपादानात्।पूर्वकालीनवेदस्मरणस्यइत्युद्देशापतीतेरसिद्धनोधात।।सि
द्धसाधकानतथापूर्वकालीनवेदाध्ययनगुर्वध्ययनपूर्वकेअध्ययनत्वादिदानीतनाध्ययनवत्।नचलिप्यनुमितावेदाध्ययनेव्यभि
चारः।छिपेउध्ययनपूर्वकत्वात्।नवैवंभारताध्ययनमपितथास्यात्।तस्यभारतादेवव्यासादिकर्तृत्वेनकथनादितिचेत्।।उच्यते।।
वेदप्रमाणाधीनंतत्प्रमाणमितिमन्वादयः।नचपूर्ववेदप्रामाण्याधीनमनुचरवेदप्रामाण्यमितिव्यक्तिभेदमादायनान्माश्रयइतिवा
च्यम्एवंतत्सर्वस्यापितत्सर्वप्रामाण्यात्प्रामाण्यमितिसपनवक्तानात्।अनादित्वाद्यमादोषइतिचेत्।नमूलभूतप्रमाणान्तराभावादेव
परापातःस्वतःप्रमाणंवेदएवसर्वंचवेदमूलमितिचेत्।न।सर्वधामेवपार्वदपिक्षत्वेनस्वतःप्रमाणत्वाभावात्।अतएवाचाराःस्मृतिः
स्मृतेराचारस्यचविश्वासवीजपरानपेक्षमूलभूतप्रमाणाभावदर्शपरपराभ्येनतत्रवेदमूलकत्वकल्पना।अनादिमहाजनपरि
ग्रहादेवधार्यते।एतेनानुमानमपिनिरस्तमूलभूतपक्षेतावेदप्रमाणापसासाध्याभावसिद्धेर्बाधात्।ननुवेदानपौरुषे

१

चि॰ग्रं॰ योऽस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति बाधकमस्तीति चेत् । न कपिलकणादगोतमैस्तच्छिष्यैश्चाद्यपर्यन्तं वेदे सकर्तृकत्वस्मरणस्य प्रतीयमान
त्वात् । न च मूलभूतानुभवाभावात्स्मरणानुपपत्तिः । पौरुषेयत्वानुमानादेवानुभवात् । अस्मरणमेव बाधकमिति चेन् । नाप्येवं सतस्स्मरणा
ननुभवयोरन्योन्याश्रयात् । अथैतदर्थे स्मरणाभावेऽपि प्रमाणस्यानुभावकत्वात् नहि मा विस्मरणमयेऽस्य प्रमाणमनुभावकं तस्मा
१५ त्पक्षोपानात्तस्त्वारो वेदाः अजायन्त ऋषयः सामानि जज्ञिरे इति कर्तृश्रवणाच्च प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते इत्यादिकं तत्स्मरणा
च्च । पौरुषेयत्वे बाधकं विनार्थवादमात्रेस्य वक्तुमशक्यत्वात् स्वयंभूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न
कारका इति महाभागवतपुराणीयवाक्यस्य श्रुतिविरोधेनान्यत्र मा सर्पात् । न च कार्यपरमेव प्रमाणं कर्तृस्मरणस्य सर्वत्राविध्यर्थत्वात् ।
सकर्तृत्वार्थवादस्य स्वर्गनरकार्थवादस्येवेश्वरमुपासीतेति विधिशेषत्वाच्च । साध्यपि ष्यते च सिद्धार्थप्रामाण्य । न चैवमानरोपीश्वरे । तत्प्रमाणा
नरविरोधात् पुरुषस्य भ्रमप्रमादादिसंभाविष्टत्वेन वेदनाश्वास इति चेन् । न धर्मिग्राहकमानेन नित्यसर्वज्ञत्वे सिद्धे तत्र दोषाभावादिति । ननु
तथाप्यप्रयोजककायो पौरुषेयत्वानुमाने वियन्निर्दोषत्वेनैव तत्प्रामाण्योपपत्तेरिति । न । वर्णानामनित्यत्वेन तत्समूहस्य सुतरामनित्यत्वा राम॰
त् । स च तदसिद्धा । तथाहि । वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः समवेतत्वे सत्स्पतिमत्वात् घटवत् । न च हेत्वसिद्धिः उत्पन्नो गकारो हरपामुसघभा

१५

नेरस्वेकोलाहल इतिप्रसंगात्। नचवैजात्याभावात्तद्गकारानुपलब्धेस्तस्योपलब्धिमात्रत्वात्तस्यउत्सन्नोगकार इति अबाधितप्रसंगात्। नचायमौपा
धिकः अभ्यासस्त्वात्मसत्त्वमाणोपाधिमपि नदनुभवात्। नचस्मर्यमाणोपाधिबाधकाभावात्। अन्यथाघटेसत्यपि न सिध्येत् एतदनुभो
त्रानुविधानात्संदृष्टत्वात्सबाधितानुव्यवसायप्रत्यक्षोऽत्र दृष्टेन सहैतनुमन्नाकालत्वाच्छ्रोत्र। तत्राद्येवानुवीर्यं पूर्वीसाचक्षसमानकालप्रागभाव
प्रागितयोगित्वदस्येतिप्रागभावप्रतियोगित्वमुत्पत्तिमत्त्ववत्तस्य प्रसक्तमिति। तत्र। घटज्ञानानान्तरज्ञानविषयत्वं तस्यानन्तर्यं तयोरन्तराभु पूर्वी
साचक्षमनस्येव गृहीत्वा तेन घटपटज्ञानयोः। विनष्टयनीताच श्रोत्रविषयः। ननु स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञा न बाधितमिदं मिस्वे केकाएवगकार
व्यक्तयः यद्यपिप्रत्यभिज्ञायाअनिसमान विषयस्तथापिनासकलाभिमतशब्दादीनामंतरसंभवेऽपिनाव कालीनगांगकारस्य गृह्णातीति
नावरकालछिरवैनेकः पक्षान्तराणापिव्याप्तीतिपराभिमतास्तु विनाशित्वव्यतिरेकान्निस्वतापामेवपर्यवस्यति। नचधर्मिनागकारस्य भेदेऽपि
तज्जातीयत्वेन प्रत्यभिज्ञा। तथा सति तज्जातीयोऽभिजिस्यानन्तु स एवायमिति। अथ तारत्वमंदत्वविरुद्धधर्माध्यासविषयत्वेन सानममारोत
चतारत्वादीनां स्वाभाविकत्वं विरुद्धत्वं वा सिद्धं। मदस्ता रोगकाराणामन्यदोत्पत्तिरसन्मथ्या सिद्धप्रत्यक्षात्तस्यद्वैः। नत्वयांशेसुद्धत्वेस्वाभावि
केरूपत्वप्रसक्तप्रत्यक्षादन्यस्तमाणा। तत्किपायमहत्त्वेनभासतेसत्यहमेवेति तथासति स्फटिकस्य स्फटिकरसादावपितथास्यादविशेषात्। ना

वि॰ श॰ रक्तत्वादीनामन्यधर्मत्वास्थितेः स्फटिकादीनां च तद्विरुद्धधर्माश्रितेर्जपाकुसुमादेरन्वयव्यतिरेकानुविधानाद्बाधेन नत्र भ्रान्तत्वात् न चैवं ह्रस्व
त्वादेरन्यधर्मत्वेनोपस्थितिर्नापि गकारादीनां तद्विरुद्धधर्मत्वं। नाप्यन्यस्यानारत्वादिधर्मिणोऽनुविधाननवयवस्यौकत्ववायोरवधर्मोत्तारत्वा
द्योगकारादिगतत्वेनभासत इति वाच्यं स्वरूपग्रहे तत्वोर्व्यापाराभावेन तत्त्वाग्रहयाहात्। न च श्रवणमात्रेण हेतुत्वापर्वी पतेन वायुमात्रधर्मो
१६ ग्राहकत्वात्। चक्षुष्ट्वेन नारत्वादयो वा न वायुधर्मा श्रावणत्वात् कादिवत् वायुत्वेन श्रवणाग्राह्यधर्मो भजेत्त्वासरवन्मूत्तनए वना तात्स्वा द्यो
वायुधर्मे ध्वनिधर्मोः वायुधर्मस्य ध्वनेरग्रहात्। न च ध्वनिरूपः शब्दो नमो वृत्तिरेवत्र यास्तितं द्रमे नारत्वादिग्रहः श्रव इति वाच्यं तारोपगकाराद्
स्तत्र ध्वनीनामस्फुरणात् तत्वाराणाभावाच्च। न च व्यक्तिं विना जातिग्रहणात् स्याद्व्यक्तिसमानसंवित्तावेद्यत्वात्। न च स्मर्यमाणतारत्वाद्या
रोपो बाधकाभावात्। अन्यथा मतत्वतारत्वापरस्पर्शसंगाच्चेति।। मैवं तारत्वादयो न गकारादिज्ञानय ःगत्वादिना संकरप्रसंगात्। न च नानैवतारत्वता
राकार्यानुगतप्रत्ययाभावप्रसंगात्।। न च सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकशब्दवृत्तिजातिर्वननी नानातारत्वेष्वनुगमः तदप्रतिसंधाने
पितारत्वानुगतप्रत्ययात् तारत्वमंदत्वे च न शब्दवृत्तिजाती सप्रतियोगिकत्वात्। न। पतारत्वमंदत्वयोर्विरोधः परावगकारस्तारश्वासीत् सर्व रामः
वमंदइदानीमिति समयभेदेन वस्तुभेदेऽन्योरेकत्र प्रतीतेः आरोपेन तारत्वारान्तहोम्य इति भेदप्रतीतिरेवीति चेत् न। धर्मिणोऽभेदे भासमाने १६

विशिष्टधर्मिभेदप्रतीतेस्तत्तद्विषयत्वात्। एकत्र घटे लोहितो पीतश्च्यामश्चासीदिति। प्रतीतिस्तु तत्तच्चनीत्रेणाग कारेणामेदृगकाराभिम
वान्नयोर्भेदः। नहि तद्देवतदभिमावकं। तद्देवतेनैव ग्रहणाग्रहणयोर्विरोधादिति वाच्यं तारत्वव्यंजकवायो। र्वत्वेन मन्दत्वव्यंजकवायोर्धर्मि
भवान्मदत्वस्याग्रहणात्। सतु तारमन्दरूपाभिन्नास्थ्वगकारो गकारः तत्रासम्भिन्नत्वे बाधकाभावात् तस्मादुपधर्मा एव तारत्वादयः शब्दग
तत्वेन भासन्ते दर्पणधर्मा इव मुखादौ न तु ग्रहणं चस्पर्शवत्कारेण कर्णशष्कुलीत्वगिन्द्रियेण। तारमन्दत्वं कारणतारत्वपाप्रत्युत्कर्षापकर्ष
स्योद्गतस्पर्शस्य च स्वीकारात्। श्रोत्रेणोच्चवावस्तुत्वादेर्यं च वायुधर्मग्रहस्तत्र योग्यत्वमनुपाधिः। अन्यथा श्रोत्रेणास्वगुणोनष्टत्वेन इन्द्रियेत
यादृशानां च क्षुर्वान्यापार्थिवरूपग्रहकमापार्थिवेन्द्रियत्वादुसनवादिसाधयिस्यात्। अथ योग्यो योग्ये न ग्रहणे स्वगुणाः परगुणो वा यो
ग्यता च फलबलेन कल्प्यते न हि श्रोत्रस्यापि वायुधर्मग्रहे तुल्यं। न च नारो गकार इत्यत्र वायोरप्रतीतिः वायुत्वेनाप्रति। तावपि तारत्वादि
नैव न प्रतीतेः रूपथा स्फटिके नाप्रतीतावपि योगोऽनके लोहित इति प्रतीतिः। ननु वायुशब्दयोस्त्वचा श्रोत्रेण चाग्रहे केन तारो गकार इत्या
रोप इति चेन्न। न तारोपगकार इत्यादौ पः किन्तु उभयेन्द्रियग्राह्ययोः संसर्गाग्रहात्संसर्गव्यवहारः। अस्तु वा त्वगिन्द्रियोपनीतस्य श्रोत्रेणारोपः
श्रोत्रेणोच्चतारत्वग्रहोऽपि फक्क। उत्पत्तिमत्त्वेनाभिहितं न प्रतीतिः। क्वचित् एवोपगकार इति मलभिज्ञानबाधितत्वात्। ननु प्रत्यभिज्ञैव जपाबाधिता

चि·श गत्वजातेरुपाधिको ऽभेदभ्रमस्य गकारे संभवतात्कृतमिति चेन्न गत्वजातेरसिद्धेः। भेदभासमानेऽप्यभेदप्रतीतिर्जातिमालंब्य तेन वा गका
रे भेदप्रतीतिरस्ति। तारत्वमंदत्वे अपि न भेदहेतू स एव तारः स एवेदानीं मंद इति प्रत्यभिज्ञानात् गकारानित्यत्वेपि तथा संभवतीति चेत्तन्न हि नि
१७ त्यत्वेपि करणात्स्फुलीत्वगोचरोपनीतेन वायुधर्मोत्सनैरूपाधित्वसंभवती। न च बाधे परप्रतीतिः उत्पन्नत्वेनैव तत्प्रतीतेः लोहितत्वेन जपा
कुसुमस्य स्फटिके। अस्तु वा प्रागनुपलभ्यमानस्योपलभ्यमानस्योपलभ्यमानत्वेनोत्पन्नस्य सादृश्येन तन्नोत्पत्तिमत्तारोपः। न चैवं घ
टादावपि नोत्पत्तिः सिद्ध्येदिति वाच्यं। कुलालव्यापारानंतरमनुभूयमानघटस्य तद्व्यापारात्प्रागननुभूयमानेन घटेन नाभेदाभासने किं
तु भेद एवेति तत्र प्रागसत्त्वेसौ न सत्ते सिध्यति। गकारे तु तत्प्रतीत्यनंतरं कंठताल्वादिव्यापारात्पूर्वमनुभूयमानगकारेणाभेदभ्रम
पातस दीपवज्जनकएवास्य पशुहृत्यमघते उत्कर्षवत्त्वे सत्यपकर्षवत्त्वात् माधुर्यवत् अतएवानित्यत्वमिति चेन्न। न तारत्वमंदत्वयोरुत्क
र्षापकर्षयोर्गकारे रत्वस्याप्रमासिद्धेः। सिद्धौ वा जातिसंकरभयेनोत्कर्षापकर्षयोर्जातित्वात् रसत्वश्रावणत्वव्याप्यधर्मानात्वेन रसशब्दसा
धारण्याभावात् अत एव स नातीयसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकसामान्यमुत्कर्षः तत्प्रतिबध्यसाक्षात्कारविषयतावच्छेदकसा रम:
मान्यमपकर्ष इति साधारणो हेतुरपास्तः। तारत्वादेर्गकारजातित्वासिद्धेः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य जन्यगुणत्वस्य श्रोत्रत्वस्य वो १७

पाधित्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । नहि कारणाधीनस्यैवोत्कर्षापकर्षे अपरममहदिति परमाणोश्च परिमाणं प्रत्येकं सत्त्वात् न चोभयस्यैक
त्र सत्त्वकारणापेक्षा एकैकवद्द्वयोरपि समस्तेकमेकैकत्वात् । स्यादेतत् ध्वंसो व्याप्यवृत्तिः । ननु तदिदानीं कृत्स्नपूर्वाकारो नास्ति विनष्टः कोला
हलमिति प्रतीतेः प्रत्यक्षमेव शब्दानित्यत्वविनाशाभावत्वं नोपपत्तिमत्तानुमानाद्यप्रत्यक्षप्रतियोगिकत्वाभावत्वेन हि प्रत्यक्षत्वं ध्वंसस्य
घटध्वंसवत् । ननु विनाशग्रहे प्रतियोगिसमवायिप्रत्यक्षत्वं तन्त्रं धर्माभावेऽपि प्रत्यक्षत्वापत्तेः । तदिन्द्रियग्राह्येऽपि प्रतियोगिसमवायिनि
गंधध्वंसाभावे योग्यग्रहणाच्चातीन्द्रिययोग्यत्वात् । स्पर्शनघटसंयोगध्वंसाप्रत्यक्षत्वापातात् । न च प्रतियोगियोग्यत्वं तन्त्रं वायुस्पर्शध्वंसोऽपि
प्रत्यक्षः स्यादिति वाच्यम् । आश्रयनाशजन्यस्य तस्य ग्राहकेन्द्रियसन्निकर्षाभावात् । किंच यस्य सत्त्वे यत्रानुपलब्धिविरोधितस्याभावस्त
त्रत्यघटस्येति योग्यानुपलब्ध्यर्थः । अत एव पृथिवीत्वाभावो जलपरमाणौ न प्रत्यक्षः प्रत्यक्षमहत्त्वाद्यभावः । अस्ति च तथा शब्दे तत्
स्य समवधाने च सत्त्वप्रतीतिप्रसंगात् । निरधिकरणाभावप्रतीतिर्नास्तीति चेत् । न इहेदानीं शब्दो नास्तीति प्रतीतेः तस्मात् यत्राधिकरणे द
शासमये च प्रतियोगिवर्तनं तत्र तदभावो निरूप्यते । अत एव प्रागभावोऽपि रूप्यत इत्युक्तम् । शब्दाभावस्य च श्रवणेन्द्रियसन्निकृष्टत्वा
न्नाप्रत्यक्षसन्निकर्षापेक्षा इन्द्रियविशेषणतया नाभावग्रहणमिति चेत् । न । अयोग्यत्वस्योपाधित्वात् अन्यथा गुणस्य सम्प्रयुक्तसम

विश०

वोपेनयहणादर्शनान्नसमवायिनश्शब्दग्रहः स्यादिति। मैवं। सत एव शब्दस्य व्यंजकविरहादनुपलब्धिमात्रं न तु ध्वंसः। नन घ्राप्ये
तरसकलतदुपलंभकसमवधाने तदनुपलब्धिरूपयोग्यानुपलब्धिरभावात्। प्रतियोग्युपलंभकव्यंजकवायोरभावात्। किं नष्टप्र
तीतिरपि त्वगिंद्रियोपनीतव्यंजकवायुस्पर्शध्वंसोपाधिकैव। वायुर्नोत्पादकः किंतु व्यंजक इति किंचिन्निगमकमिति चेन्न इदानीं श्रुतपू
१८ र्वो गकारो नास्ति विनष्टः कोलाहल इति प्रतीत्यनंतरं पुनः श्रवणे शब्दाकृतपूर्व एवायं गकारः पुनः स एव कोलाहलः हलहल इति प्रत्यभिज्ञानमे
व घटध्वंसप्रतीत्यनंतरं च न घटप्रत्यभिज्ञानमिति तत्र विनष्टप्रतीतिसाध्यैव सिध्यति। अत एव तारत्वमंदत्वमंदतरत्वप्रतीतीनां भ्रम
त्वकल्पनाहूरं प्रत्यभिज्ञानामात्रस्य भ्रमत्वकल्पनमित्यपास्तम्। एतासु तीव्रव्यभेदप्रत्यभिज्ञानात्। स्यादेतत्। शब्दः उपलसाध्यन्तद्नभि
व्यक्तत्वे सति तदनंतरमनुपलभ्यमानत्वात् पटवत्। अभिव्यंजकत्वं हीन्द्रियसंबंधप्रतिबंधकापनायकत्वात् इन्द्रियसंन्निधायकत्वाद्वा
कुड्यान्तरितेनैव घटादीनां तदुभयमपि शब्दे न संभवति नित्यसमवेतत्वेनावरणाद्यनपसन्निधापनयोरभावात् नापि श्रोत्रसंस्कारात्
। इन्द्रियसंस्कारकस्योन्मीलनालोकादेः सततिंद्रियसंबंधयोग्यसर्वार्थोपलब्ध्यनुकूलसंस्कारजनकत्वं दृष्टान्त हृत्वाहृत्वा पुरपि सकृदेव सर्वशब्दो राम:
पलब्ध्यनुकूलश्रोत्रसंस्कारमादध्यात् तथा च सर्वशब्दोपलब्धिः स्यात्। न उक्तं। सकृद्व संस्कृतं श्रोत्रं सर्वैः शब्दैरन्यकारणपेक्षत। घटादयो न्मीलिते

१८

चक्षुः पटं न हि न बुध्यते। अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्ये प्रतिनियतजनकजन्यत्ववच्छब्देपि प्रतिनियतव्यंजकव्यंग्यत्वमिति चेन्न। वर्णा हि न प्रतिनियतव्यंजकव्यंग्याः एकावच्छेदेन समानदेशत्वे सति समानेंद्रियग्राह्यत्वात्। घटैकत्वपरिमाणवत्। न चावयवसंयोगबहुत्वाभ्यां व्यंजकव्यंग्येन च यद्विनाउत्पलत्वव्यंजकदीपाव्यंग्यनत्न नीलिम्ना घटवृत्तिपृथक्त्वाव्यंजकव्यंग्येनैकत्वेन चाव्यभिचारः। अवयवसंयोगावयविनो नीलोत्पलत्वयोश्चासामान्याव्याप्यवृत्तित्वेनोत्पलत्वस्याधिकवृत्तित्वेनैकावच्छेदेन वृत्त्यभावात्। बहुत्वपृथक्त्वव्यंजकव्यंग्यत्वावयवत्व योरितिनपरस्परव्यभिचारिव्यंजकव्यंग्यत्वं अत एव नीलावलाकेत्यत्र रूपपरिमाणयोरपि। मिथ्याज्ञानवंशसंख्यापरिमाणयोर्द्वैतव्यभिचार इति मेवं वर्णाः प्रतिनियतव्यंजकव्यंग्याः श्रावणत्वे सति समानेंद्रियग्राह्यत्वात्। गंधवदित्यापादनं सत्प्रतिपक्षत्वात्। वस्तुतस्तु अनुपपा सिद्धस्य संभिन्नत्वेनाभेदसिद्धौ प्रतिनियतव्यंजकव्यंग्यत्वसाधकस्यैव बलवत्त्वात्। शब्दस्य शब्दजनकत्वं शब्दनाशकत्वं च वीचीतरंगन्याये नोत्पत्तिकल्पनं च कल्पनमेव शब्दस्य शब्दजनकत्वान्नाशकत्वाच्च असाधारणत्ववत्। एतेन सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबहिरिंद्रियप्रत्यक्ष त्वादित्यादिकमपास्तं। प्रत्यभिज्ञानवैवाकान्तशब्दत्वगत्वादेरसिद्धेश्चान्तस्याच्छेदे। नित्यो व्योमैकगुणत्वात्परिमाणवत् अश्रोत्रग्राह्यत्वाच्छब्द त्ववत्। विशेषगुणान्तरासमानाधिकरणैकवृत्तिगुणत्वात् तत्समपरिमाणवत् पृथिवीतरनित्यभूतविशेषगुणत्वात्। अथाकाशत्वस

चि॰श॰ तिनिसैकसमवेतत्वात्। जलपरमाणुरूपवत्। अभास्वरत्वे सत्यनात्मविशेषगुणत्वात् कालपरीमाणवत् विपक्षबाधकं च प्रत्यभि-
ज्ञानमेवेति। अत्रोच्यते। गकारादिरूपोऽनेकः। अस्ति हि शुकसारिकामनुष्यप्रभवेषु स्त्रीपुंसनपुंसकप्रभवेषु च गकारादिषु स्फुटतरवै-
लक्षण्यात् स्वरूपतो भेदप्रत्ययः। इक्षुक्षीरादीनां माधुर्यवत् न वैषम्योपाधिको भेदप्रतीतिः। न हि विदितं कुम्भस्य कुङ्कुमपांसुमाणानुरूपत्वमिति
१९ वत् स्त्रीपुंसप्रभवत्वमात्रभाविकमुपाधिः। इन्द्रियसन्निकर्षे स्त्रीपुंसादिभेदमविदुषोऽपि शब्दे भेदमत्ययात्। पतो नु मापतिशुकशब्दो-
पस्त्रीशब्दो मन्द इत्यादि। अन्यथा न्यायाश्रयात् तत्प्रभवत्वे ज्ञाते भेदप्रत्ययः। तस्मात् तदनुमानमिति। न च रूपाणामन्वयव्यतिरेकानुविधाना-
त्स्वरूपाणां सुखदीर्घवद् दोषपतितकमौपाधिकत्वं अन्यानुविधानाभावात्। अथ व्यंजकवायोर्वैलक्षण्यं शुकादिगकारादिगकारगतत्वेन
भासते। वायो रूपलब्धित्वे नैव रूपे गौरिति चेत्। गकारगतत्वे बाधकाभावात् न च। भेदस्य प्रत्यभिज्ञानं बाधकं न हि। स एव वस्तु कत्रावर्द्धः स एव स्त्री-
शब्द इति प्रत्यभिज्ञानं अन्यथात्वेऽपि ज्ञानभेदज्ञानाभावेन व्यक्तिविशेषानुमानं न स्यात्। न चाभिव्यंजकवायोरेव वैलक्षण्यं शुकाद्यव-
मायकत्वस्य गकारादिष्वतिलाघवात् न च वायोरपि अनुमितेर्न्नति वायोर्नानात्वं तस्मात् यथा कृष्णो गौः शुक्लो गौरिति भेदे भासमाने गवाकार- राम॰
नुगतप्रतीतिर्गोत्वमालम्बते तथा शुकादिगकारेषु भेदे भासमाने यो गकारोऽयमपि गकार इति बुद्धिर्गत्वमालम्बते इति प्रत्यभिज्ञाभेदप्रथा १९

चोपपद्यते किंवर्णत्वादिकं यदि न जातिस्तदा कोलाहलप्रत्ययो न स्यात् तथाहि नगरादौ बहुभिर्वर्णानामेकदोच्चारणे दूरस्थेनानभिव्य
क्तगकारादिवर्णविभागं कोलाहलमात्रं श्रूयते न चैतत्र वर्णानामस्पष्टध्वनिरूपस्याव्यक्तस्य व्यक्तिः संभवति तदभिव्यंजकभेरीनादनादस्या
वात् । न च वर्णाभिव्यंजका एव ध्वनिव्यंजकाः सन्निधाने विच्छूयमाणे वर्णेन तु वर्णामसणात् । न च वर्णाभिव्यंजकवायुभिरेव दूरे ध्वनिमा
त्रमभिव्यज्यते । कव्यंजकस्य गव्यंजनवत् निर्व्यंजनेऽसामर्थ्यात् । तत्सामर्थ्यसत्वादेरभावाच्च । न च तत्र शब्दत्वमेव प्रतीयते न शब्दः व्यक्तस्य
ग्रहे जातिग्रहात् । न वाभिव्यंजकवायोरेकोलाहलत्वेन प्रतीयते । शब्दत्वेन प्रत्ययात् । सन्निधावपि तथाप्रत्ययप्रसंगाच्च । गकारादिहेतवां
परस्परभेदग्रहात् कोलाहलधीरिति चेत् । नातेषु वैधर्म्याभावात् । तद्भेदोपस्थानाभावस्यासंभवोवात्तस्वरूपस्यग्रहणात् समीपे बहुगका
रेषु भेदाभावेन तद्ग्रहे कोलाहलधीप्रसंगाच्च । अनेकवर्णोच्चारणस्य तद्धेतुत्वे दूरेपि तत्प्रतीत्यापत्तेः । तस्माद्वर्णत्वगत्वादिजातिरूपे
णापेद्यग्रहणात् गकारादिग्रहेपि कोलाहलबुद्धिव्यपदेशौ । अस्ति च शब्दस्यैकोपि जातिविशेषः श्रोत्रग्राह्योपस्मात्माद्यादिदिग्देशे विशिष्ट
ग्राह्यव्यभवतमनुमीयते । अव्यपदेश्येत्वरहस्य क्षीरादिमाधुर्यावान्तरवत्त्वसत्वात् । अन्यथादिग्देशाविशिष्टशंखादीनां ग्रहे श्रोत्रस्यासा
मर्थ्यात् तत्प्रतीतिर्न स्यादेव तथापि गत्वादिनापरापरभावानुपपत्त्या शुकादिगकारेषु न जातिविशेष इति चेन्न शुककारादिषु कत्वादि

व्याप्यजातिभिन्नानया प्रत्येकं शुककककारादिषु शुकादिप्रभवत्वमनुमाय तद्व्यवहारः ननु शुकरककारादिष्वेकाजातिरस्तिशुकप्रभव
चिं॰श॰ त्वाद्यनुमापिका तद्व्यवहारश्च कारिकारत्वादिसंकरप्रसंगात् । एवं तु न नानाश्च ननुगतत्वेन ततोऽनुगतव्यवहारानुपपत्तेः अत एव कार
त्व मपि गत्वादिव्याप्यं नाना ननुगतं तत्रिष्वप्येषि मत्वसदृहस्य व्याप्यतावच्छेदकरूपाभिप्रायात् । न चानुगतव्यवहारानुपपत्तिः जाती
२० यसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेनानुगतत्वे नगतत्वेन नानारत्वेषु अनुगतव्यवहारानुपपत्तिः जातीयसाक्षात्संभवात् । तदज्ञाने व्य
वहारासिद्धेः तारत्वमदत्वमदत्वेन जातीसप्रतियोगिकत्वादिति चेत् । तारत्वतारत्वादयउत्कर्षरूपाजातिविशेषाएव तिवाऽपगग्रह
माराएव गम्यते । न चोत्कर्षवदपेक्षा पर्यामधुरतरत्वादयउत्कर्षव्यवहारमितरमायेक्षाकुर्वतिनथामंदाद्यपेक्षया तारत्वादि
व्यवहारः उत्कर्षस्य जातित्वाद्न्योन्यासंभाषित एव गकारेषु नैव । अन्यथा सिद्धभेदप्रसंगत्वेन वत्सविशेषानुमानवलेन चजातिसि
द्धेः शुककत्वव्याप्यत्वानानात्वस्वीकारात् । तत्रापि वा पिवा पुत्रतित्वेशुकादिककारगकादिव्यंजकवायवोविजातीयत्वेवासंभाच
ककारव्यंजकवायुत्वव्याप्यपदिशुक्रवर्णाभिव्यंजकवायुत्वं तदाशुकगकारव्यंजकवायोनस्यात् अथव्यापकं तदा सर्वएव कव्यंजकवा राम॰
पव शुकवर्णाभिव्यंजकवायवः स्युः तस्माद्वायुवृत्तित्वेपि नानासांनानात्वमावश्यकं । अथास्तु स्त्रीपुंसादिगकारभेदस्तथापि यावद्गत
२०

भेदमननुभवति सा वर्णाः प्रत्यभिज्ञानमिति चेन्न । अस्तु सा हि विनाशप्रतीतौ सत्यामपि स एवायं ककार इति प्रत्यभिज्ञा च स्तिवनष्ट
नन्तरमथ्युत्पादिव शब्दप्रध्वानयोरुपदादिप्रतीतावभेदप्रत्यभिज्ञायोरन्यतरस्य परस्परं विहायान्यद्बाधकमस्ति न चानयोः परस्परं बाध्य
बाधकभावे विनिगमकम् । येनैकस्मान्नतत्वमाविरोधः स्यात् कथं वा भेदाभेदज्ञानयोरन्यत्राबाधधीरिति प्रतिबन्धकत्वपरिहाय प्रथमं
नयोरेकसत्वेऽप्यपरात्पत्तिनग्रह इति सङ्कटप्रविष्टतया प्रत्यभिज्ञानेन इति सत्वे प्रमाणमपि हेतुं न शक्यते । नन्वेवमुत्पत्तिमत्वा
दिनाप्यनित्यत्वासिद्धिः कथं इत्थं उत्पादादिबुद्धिप्रत्यभिज्ञायोस्तु ज्ञातीयत्वविरुध्यव्यवस्थापविषयभेदः एकविषयत्वे विरोधेनैका
नेन रमपराबुत्पत्तिप्रसंगात् । एवं च भेदाभासमानेऽप्रत्यभिज्ञायास्तज्जातीयत्वविषयोऽनपक्रमभेदः न चैवं तज्जातीयायमितिस्यात्तु
सोऽयमिति वाच्यं तज्जातीयत्वप्रतीतिरपि सोऽयमित्याकारदर्शनात् यथा सैवेयं गाथा यान्ते वेदमौषधं बहुभिः कृतमयापि प्रत्यहं क्रिय
प्रमाणमिस्तौ सा सैन हि तावत् तूर्णमात्रमानुपूर्वीजराणजनदीनां द्विषुनन्वानन्तात् । किंतु तदुच्चारणानन्तरमुच्चारणान्तरं तत्र नन
नरं ज्ञानं वा गत्वा नानेति नेहतो गाथापि नानेव । न च भेदाभासमाने उत्पादादिबुद्धिरेवान्यस्योत्सारादिकमवगाहते । गुणकाम
मत्वप्रतीतेर्नोत्तत्वप्रसंगात् । तवेष्टापत्तिः अभेदाभासमाने तेन द्विधर्मत्वेऽन्यमानुदयात् विनिगमकाभावेनोभयस्यापि यथार्थत्वाच्च

चि.श. ।कर्त्तर्हि तस्याः भेदो विषयः न च मध्यमेन न भेदमध्यास्त एव भेदस्त्वेत तद्ज्ञानात्क्वचित्साम्यात्तस्मात्त्वत्र भेदप्रतीतिस्तीर्हि तर बाधका
बाध्यात्तत्र प्रत्यभिज्ञैव भवति भवंती वा तज्जातीयत्वमालंबते न तु स्वात्त विशेषदर्शने भ्रमानुदयात् अपि च। यथा सत्वादि ध्वनीनां
मुत्पत्तिविनाशप्रसमयात्तारत्वादिविरुद्धधर्मसंसर्गाद्वा भिन्नत्वे सैवेयं गुर्जरीत्यादिप्रत्यभिज्ञा तज्जातीयत्वविषया तथा वर्णप्रत्यभिज्ञा
२१ पि अन्यथा ध्वनयोपि नित्याः प्रतिनियताः स्युः उत्पत्तिविनाशतारत्वादिप्रतीतीनां प्रत्यभिज्ञावलेनौपाधिकत्वात्। न च वर्णोत्पुनारत्वेनैव
भासमानाध्वनयस्तत्राभ्यपः संभवतीति न हि ध्वनिषु वर्णास्तज्जनककंठताल्वाद्यभिघाताभावदिति वाच्यं। वीणाद्वारणास्थापामापे
गुर्जरीत्यादिजनकानामभावात् तस्मात्तदुत्पत्तिविनाशतारत्वादिप्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञानस्य च तुल्यत्वेद्वयोरपि नित्यत्वमनित्यत्वं वा
न चोभयोरपि नित्यत्वमेति। उक्तन्यायेन प्रत्यभिज्ञायास्तज्जातीयत्वविषयत्वात्। किंच यदि व्यंग्यः शब्दः स्यात्तदा वायुसंयोगाभावे वट
स्येव व्यंजकाभावे शब्दस्यानुपलंभात् संशयः स्यात् नास्ति इदानीं शब्दो नास्तीति निश्चयः। तस्माद्दूरतोऽतिनिरोधानित्सो वा सत्वेमस्तु
त्पत्तिमत्वात्। अस्मदादिबहिरिंद्रियग्राह्यत्वे सति जातिमत्वात्। अस्मदादिप्रत्यक्षगुणत्वाद्वा आत्मैकत्वप्रत्यक्षत्वपक्षे विशेषणत्वा शप:
त्व्यापकसमवेतप्रत्यक्षविशेषगुणत्वात् व्यापकसमवेतप्रत्यक्षविशेषगुणत्वात् अनात्मप्रत्यक्षगुणत्वाद्वा अस्माहतित्वात् ईख २१

स्त्रानं च न तथा तत्प्रयोजककारणाभावात्। कदाचिदिंद्रियव्यवस्थादेहेतुत्वगणत्वात् भूतमस्य क्षयगुणत्वात्तत्कर्षापकर्षशब्दप्रव
त्तिनिमित्तजातिमत्ताहेसादिशि। सत्वादिव्याप्यजातेर्नानात्वेपिताहशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य साधारण्यात्।। न च। त्वसाधनाव
च्छिन्नस्य पक्षधर्मावच्छिन्नस्य वा साध्यस्य व्यापकः स्पर्शावत्समवेतत्वमुपाधिः सर्वत्र वर्णात्मकशब्दपक्षीकरणेप्यमगुणे
प्वनित्येषु ध्वनिषु साध्याव्यापकत्वात् स्पर्शवत्समवेतत्वस्य पक्षमात्रव्यावर्तकत्वेन पक्षेतरत्वाच्चेति। पदं वर्णा एव न नित्यसत्ताकेवकथापु
रुषविवक्षाधीनानुपूर्व्यादिविशिष्टवर्णसमूहरूपाणां पदानां कुतस्तरां तत्समूहरूपवाक्यस्य कुतस्तमां चातत्समूहस्य वेदस्येति। त
थापि परतंत्रपुरुषपरंपराधीनतया प्रवाहविच्छेदमेव नित्यं तान्त्रूमइति चेत्। नास्मत्साचारानुमितामोशाखानामुच्छेददर्शनात्। इति
वर्णा नित्याश्चाः स्यादेतत्। विवादास्पदं वेदोऽधिका स्मृतिः स्मृत्यर्थानुभवजनकवेदमूलत्वाच्च विगीतमहाजनपरिगृहीतस्मृतित्वात् प्रत्य
क्षवेदमूलस्य निवारणं विदमूलत्वं वेदजन्यानुभवजन्यत्वं। ज्ञानद्वारावज्ञायमानस्य वेदस्य स्मृतिहेतुत्वयानुमाने। कुचिदस्य वज्ञाना
च्छिन्नव्यवहितस्य पठेनानुकारणाकारणता। वेदस्येव स्मृतिसंधानेस्मृतिप्रयानात्। वेदार्थस्मृतितावपतिक्षिप्तिसिद्धास्मत्सर्पथश्चस्म
ज्ञित एवोपस्थितः न च स्मृत्यर्थबोधकवेदानुमाने नास्मदस्यर्थरूपवेदार्थस्य विषयत्वाहूदो नुवादकः ज्ञानान्तरोपनीतस्य विशेषणा

तेनविशिष्टबुद्धिसंभवात्।पाकजनैमानसप्रत्यक्षापाकस्यसंज्ञासंज्ञिज्ञानेसंज्ञायाःज्ञानायथार्थत्वेनतदनुव्यवसायेऽप्रम
चि॰श विषयस्यैव।अन्यथान्यात्ज्ञातिज्ञासंकरापत्तिः नचैवंद्रव्यार्थोऽनुमानस्यविषयःतस्यासिद्धत्वेनाजनकतयास्मृतत्वाव्यापकत्वात्।
संबंधेऽतीतत्वमनुमेयएव। अनुमितादर्थमवधार्यस्मृतिपरायणसंभवात्नन्वासंसारमप्रतिहतस्यमवेदसंबंधितो भिन्न
क्रिमोमौनिश्लोकवदभिप्रायतोवाऽनुपूर्वीहीनमात्रस्यनिरर्थकत्वात्ज्ञानजनकसमभिव्याहारस्यानैकत्वेविशेषानुमानाद्वि
२२ त्तिचेन्न।न।स्वस्वार्थज्ञापकत्वेनैवज्ञातस्यवेदस्यस्वार्थानुभावकत्वात्।नहिशाब्दबोधेनिपतत्पदानुपूर्वीहेतुःव्यभिचारात्।पदस्य
वर्णविशेषानुपूर्वीनियमेऽपित्तद्वर्णानुपूर्वीकपदाविशेषत्वेननहेतुत्वेहस्तकरेत्यादिपदानाप्रसक्तेर्व्यभिचारात्।किंत्वव्यभिचारात्।किं
त्वव्यभिचरितत्वदर्थज्ञापकत्वेनज्ञातस्यत्वात्घवादावश्यकत्वाच्च।तदर्थज्ञापकत्वज्ञानायोमचक्रचिह्नणकमस्वरविशेषणामुपयो
गः अतएववर्णलोपादौकुत्रामानयोतिसकारसन्देहेलिपावुच्चारणेवाहस्तकरसंदेहोपिवाक्यार्थबोधः ननुक्रमिकपदवत्त्ववा
क्यत्वेनचात्रपदक्रमस्यानुपार्यमाणानयोच्चारणाधीनस्यपुगपदनुमीयमानतयानुपाधीनस्यवातस्यभावादिति।चेन्न।नहिक्रा राम:
मिकपदवत्त्वंवाक्यत्वंगोरश्वइत्यादावभावात्।किंतुविशिष्टार्थपरशब्दत्वंतच्चात्रास्त्येव।अध्ययनश्रूयमाणस्यनवाक्यत्वेनवार्थानु २२

भावकत्वमिति चेत्। न। लिप्यनुमितानामपि वाक्यत्वादर्थबोधकत्वाच्च लिपितुल्या च स्मृतिः किंच वाक्यमुच्चार्यते न तूच्चारणाद्युपकत्वे अन्यथा
वाक्यमुच्चारयेदित्यत्रानन्वयापत्तिः अनुच्चारितमेतिश्लोकश्च वाक्यं न स्यात्। अनुच्चारणदशायां वर्णानां वाक्यत्वे कस्यापि सत्त्वमेव स्यात् एकदा नावस्था
नामुच्चारणाभावात्। न च कृतक्रियमाणकरिष्यमाणोच्चारणस्य वाक्यत्वसमुदाये मस्येकस्याभावात्। तस्मादर्थविशेषज्ञापकत्वेन वर्णानादर्थ
विशेषधीः। अत एवास्ति वह्निलिंगमिति शब्दात्प्रतीतस्य मेनवह्नेरनुमानं। मतु मदर्थज्ञापकस्येन ज्ञानं तत्पदार्थज्ञानमात्रस्यात्र तु संसर्गधीः। घटः
कर्मत्वं मानयनं भावना तद्बोधकमिति ज्ञाने पि घटमानयेति वाक्यादिवदन्वयबोधाभावात् एवं चान्वयप्रकारकप्रमत्वाद्युपस्थापकविभक्त्यादि
मत्पदविशेषस्य तदुच्छापितकांक्षादेरज्ञानं वा सार्थधीहेतुतेन तेन विनाज्ञापकत्वमात्रेण ज्ञाता तादृक्संस्कारादेर्धीहस्तकरात्तदसंदेहे कुशमा
नये साधौ विभक्त्यादिज्ञानादेव वाक्यार्थानुभव इति भेदेन हि मनन्ह विभक्त्यादिमत्पदविशेषत्वेन वाक्यार्थधीहेतुत्वेन ननुगमात् किंतु घटः
कर्मत्वमित्याद्यनयविशेधिपदानुपोपाधिनिःतथा। सा वेदाप्यास्ति। वस्तुतस्तु नानार्थदासंदार्थोपस्थितिसजातवाक्यार्थवाधसोनतत्व घेतथे
वसामर्थ्यात् अनुमितवेदाक्यार्थानुभवे विलक्षणो वसामस्य सर्थज्ञापकत्वेन वज्ञातस्यासत्यार्थानुभावकत्वात् धर्मिग्राहकप्रमाणेन तथैव तत्
स्य सिद्धत्वात् तत्वज्ञस्य वा शरीरस्य कर्तृत्वे। अत एव वर्णायदविभक्त्यादिविशेषघटितत्वेनाज्ञातस्यापि वाक्यस्य स्वरवर्णस्य वा वाक्यार्थानुभावकत्वा

वि·प्र न पदार्थ इत्स्थानीयस्तु वाक्यार्थः। तत्र वर्णसमूहः पदं पदसमूहो वाक्यमिति सर्वापि न तो ग्रहः प्रमाणान्तरं वृत्तमात्रेणान्तस्य सिद्धेः अन्यथा लक्षणहेतु
विनानसोनुभावकरस्यादो न तत्सिद्धा वाक्यपासिद्धिः सिद्धो बाधः तेन विनैव सर्वानुपपत्तिः परिहृत्य तद्नुभावकत्वस्य बधिर्मिग्राहकमानासि
द्धत्वात्। अत एव स्तुतिनिंदात्मककल्पितविधिनिषेधकवेदादर्थमाधिगत्य प्रवृत्तिनिवृत्ती अन्यथा विधिनिषेधकानां नानाप्रकारकत्वेन विभक्ता
२३ दिविशेषवत्सदृश्यानुमानानुमत्रकत्वान्न नतोर्थधीः स्यान्नतथापि वचनज्ञानानुमानानन्तरमिवानुमितानुमानादेवा कार्यसिद्धेला किं वाक्यवद्वेद
स्यानुवादकत्वस्या नेने [illegible]चेत्। न। धर्मिग्राहकमानेन तत्स्वार्थज्ञापकत्वपाज्ञानपेत्तस्यतत्सामग्रीकत्वेनानुपदमेव वाक्यार्थबोधो स्यात्।
अपेक्षणीयानामभावात्। अनुमानस्य व्याप्त्यादिज्ञानपेक्षितत्वेनाविलंबितत्वान्न च वेदस्यापि योग्यतादिज्ञानापेक्षितया विलंबः तन्निरपे
क्षबोधकस्यैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात्। योग्यतादिशिष्टस्यैवानुमानाहुः। एवं मंगलाचारस्याविगीतशिष्टाचारत्वेन कार्यतामनुमापसाक
र्तव्यतावेदबोधितालौकिकाविगीतशिष्टाचारकर्तव्यतात्वादि तित दबोधकत्वेनानुमितवेदात्कर्तव्यताधीः ततः प्रवृत्तिः ननु सदाचारो
वेदबोधितकर्तव्यताकः नादृष्टाचारत्वादिति तद्बोधकत्वेनानुमितवेदात्कर्तव्यताधीः ततः प्रवृत्तिः ननु सदाचारो वेदबोधितकर्तव्यताकः रामः
नादृष्टाचारत्वादित्यनुमितवेदात्कर्तव्यताधीः विभक्त्यादिकं विनानुमितवेदात्कर्तव्यताज्ञानाभावात्। मंगलमाचारोदितेवरूपस्य वेदस्य २३

वानुमानं तथा व्याप्त्यभावात्तस्मात्स्पकर्तव्यतामनुमापयन्बाधकवेदानुमानं प्रथमं कर्तव्यताज्ञानेऽपि वेदानुमाविनाभावात् । न च तत्तत्रैव प्रत्य
क्षवेदानुमानेन प्रत्यक्षवेदोच्छेदानुपपत्तेः शास्त्रवत्त्वात् । यत्तु स्पष्टकोः कर्तव्याः कार्यास्तथाकारस्यैव रूपमेव वाक्यमनुमेयं छिन्नत्वात् । एवं चानेन
वार्थप्रतिपत्त्यसमर्थवेदानुमानेन दोषः एकार्थानेकपदोपच्छिन्नो वानेकवाक्यानुमानमेवेति । तत्र आचारतो वेदानुमाने मंगल्यमाधरेदिसा
घन्यतरेयच्छिन्नो नियमाभावात् अनेकवेदकल्पने च स्वानुभवविरोधः । मन्त्रस्मृतिमूलं वा नेकवाक्यं नावश्यकमिति कथमाधुनिकोनेक
मनुमानेन वस्तु स्वार्थबोधको वेदः स्मृतिसदृशएवानुमेयः नियमतः स्मृतेरूपच्छिन्नत्वादिति वाच्यं । तदर्थस्मृतेरपि नानामकारकत्वात् ।
तस्य च प्रदोषादाचतुर्वातस्यैव वेदत्वेश्रोत्रग्रहणाहतया चराद्युत्तवाक्यत्वमर्थबोधकत्वादिसेत्तदवयुक्तं । स्मृत्याचारेषानुमितेन वेदोऽर्थं
बोधयतीति एवं पूर्वेणानुमितवेदाऽन्तरोऽन्तरोऽस्त्वेसाचार । विनिगमनाविरहपरंपरास्पतत्र प्रमाणमूलकत्वात् शब्दार्थशङ्कैयद्ववतनस्माद्विस
नुमेयत्वं वेदस्यानेनोच्छेदस्याती ॥ छ ॥ ॥ स्वर्णोत्तमते ॥ ॥ उच्छिन्नवेदादर्थप्रतीतस्स्मृत्याचारयोरूपपत्तेर्नैसामग्र्यन्तरकल्पनेऽत्र तए
वनाश्रयसिद्धिर्वाधो वा स्मृत्याचारानुमितस्य वेदस्याभिरूपगमात् इदानीं च स्मृतेरर्थप्रतीत्याचाराद्वे कर्तव्यतामनुमापयत्प्रवृत्तिः । न चैवं वि
वेदनं तिवाक्यं तुल्यत्वात् । अविनाभावाच्च न कल्पने तुल्यं । तथा च स्मृत्याचारयोर्वेदजन्यत्वभवमूलत्वानुमभावादेव पक्षधर्मताकल्पासपक्ष

चिं॰ग्रा

वेदमूलत्वसिद्धिः। अन्यथा तस्यानुभावकस्याभावेन मूलत्वानुपपत्तेः। तस्मान्मन्वाद्याचारानुमितो वेदः प्रत्यक्षोऽध्ययनविषयश्चेद्वेदत्वात्
स्मृतवत्। अन्यथा सामर्थ्यानर्थक्यकल्पने गौरवप्रसंगः। ननु स्मृतिनिंदार्थवादेन कल्पितात् विधिवाक्यात् कथमर्थभेदेन गम्य प्रवृत्तौ न हि तत्र वर्णा
यदविभक्तिविधिप्रत्ययक्रमविशेषणामनुमानसंभवति। व्यभिचारादिति चेत् न स्मृतिनिंदावाक्याभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थ एव कल्प्यते ला
२८ ततस्तु विधायकनिषेधकवाक्यगौरवात् उक्तदोषात् स्वपत्रवार्थवादादिवत्तदर्थाधिगमः तत्र निमित्तस्मृतिसादौ तत्र न तत्कल्पनापि। अथ तस्याध्य
यनविषयत्वे शाखान्तरवद्बहुभिर्मध्यविभिराध्यात्मिकशक्तिसंपन्नैरधिपमाणशाखाया उच्छेदासंभव इति चेत् न। एकस्य न सकलशाखाध्य
यनशक्तिरिसेकेनवापौरोपितदनध्ययने शाखोच्छेदसंभवात्। एकानधीतयान्यपराध्ययनविषयत्वनियमे मानाभावात्। शाखात्वस्यैव प्रत्य
क्षशाखात्वस्याप्रयोजकत्वात्। यद्यपि सहस्रशाखवेदविदो व्यासादयः संत्येव तथाप्यध्ययनाभाव एव शाखोच्छेदः। ननु शाखोच्छेदे वर्णाप
द्वा महानिशंकया प्रत्यक्षवेदादपि वाक्यार्थप्रयोरविस्मये वैदिकव्यवहारमात्रं लुप्येतेति चेत् न श्रूयमाणमात्रस्यैव महाजनपरिग्रहीत
त्वात् तन्मात्रबोधितानामेतिकर्तव्यतये वाशिष्टैरनुष्ठीयमानत्वाच्च तदर्थं निष्प्रयात् न चोच्छिन्नशाखाबोधितेतिकर्तव्यतानाशकर्पेक्षेमिकत्रापिक राम॰
र्मण्यनाश्वासप्रसंगो नानाशाखेतिकर्तव्यतापरत्तिपत्वात्तस्येति साम्प्रतं। संनिहितत्कर्मणो नानाशाखाबोधितसकलेतिकर्तव्यता २८

बोधनयेनमेवकालक्रमभाविनमनाश्वासमृग्वेकमानैर्महर्षिभिः प्रणीता महाजनपरिगृहीताः स्मृतयइतिनानुपलंभासंभवः अस्मर्थैकस्य
सकलशाखानवगमाच्छाखान्तरबोधितेतिकल्प्यमानासंशयेनैकशाखातोनार्थनिश्चयः स्यात्। पनु विभक्त्यादिमत्त्वस्यदानांतत्समुदायानां
वप्रत्यक्षत्वेनेप्युपिकल्पिहेदः तत्रापिसमुदायोवर्ण्यस्वानिश्चयएवनित्यानुमेयार्थः। वेदत्वंतत्रानुमेयमितितत्रप्रत्यक्षवेदशाखिकृ
ताकोऽतद्भिप्रणीतानां महाजनानांवेदत्वाभावनिश्चयात्॥ अतएववेदत्वेनतेनानुमेयेबाधात्तद्विशिष्यपक्षासत्त्वानाहूणमेवेदनाजनकत्व
चवौदत्वेनासुमेयत्नजनकत्वस्यप्रत्यक्षत्वात्। नाध्ययनविषयत्वेनतद्भावात्तज्जातिरनभ्युपगमादिति। स्यादेतत्मत्स्यसाचारपोवेद
मूलत्वेनत्वोच्छेदादिविवादः। तदेवतत्सिद्धं। तथाहि। वेदसमानार्थोमहाजनपरिगृहीताचस्मृतिः स्वार्थोपस्थितसनन्तरस्मृत्यर्थानु
भावकवेदानुमानेलिंगंतथाहि। चप्रथमप्यात्साध्यप्रसिद्ध्यर्थमुपस्थितात्सस्मृतेरेवार्थकोदिवाकार्थज्ञानमस्मातिंवेदेनतदर्थस्य
स्मृतितएवसिद्धेः। अपरंस्यशब्दैकवेद्यत्वेधत्वेनस्मृतितोज्ञानस्यज्ञापकत्वेनानुवादकतापत्तेश्चसावस्मृत्यपरादिसनादिविस्मृ
तिधारावश्यकीअन्यथाननुस्मृतः एवंतथापिवेदानुमानंनस्यात्। सर्वावस्मृतिः स्मृतित्वमवाक्यार्थप्रमाणत्वेनमहाजनपरिगृ
हीतत्वेनचप्रमाणमितितिनायंपरापत्संप्रसाचस्मृतिः स्मृतिमूलतानुमिताऽनुमितवेदवत्स्यात्तन्नेनुभावकत्वात्। वेदार्थस्मृतिता

वि॰ श्रु॰ प्रसिद्धिस्तु प्रत्यक्षवेदमूलस्मृतिसाहचर्येणानुमानप्रत्यक्षवेदवाबोधितलोभमात्रमूलस्मृतावपि । तान्त्रिकाणां लिङ्गाभासजन्यवेद
मूलकत्वभ्रमाद्वा भवतीति न सम्भवन्मूलान्तराणां वेदमूलकत्वकल्पनमिति । अथ स्मृतीनां विनष्टवेदमूलत्वात्प्रसिद्धिरपि महाजनपरिग्र
हीताः एवं च सा वेदमूलत्वनिश्चायिका । अविगीतमहाजनपरिग्रहेण वेदमूलत्वप्रसिद्धिर्यात्प्रत्यक्षवेदमूलस्मृतौ तत्प्रसिद्धिवत् । एवं वे
२५ दार्थस्मृतिताप्रसिद्धिरपि अन्यथा महाजनपरिग्रहानादरवेदस्मृतयोः विप्रमाणपनस्यादित्यवेन तानि । एवं वेदार्थस्मृतीनां प्रसिद्धि
पहस्यादिस्मृतेस्तामसिद्धौ अपि चारादिकर्मलोभादिना एवं सम्भवतो विचारकाणां तत्र विप्रतिपत्तिश्चात च न तत्प्रसिद्धेर्विगीतमहा
जनानामिति चेत् । अत्रापि मूलान्तरसम्भवादिप्रतिपत्त्याविगीतमेव तेषामतः एव स्मृतीनां मायमूलत्वे सम्भवति वेदमूलत्वप्रसिद्धावपि
न वेदमूलत्वं । न च वेदमूलत्वेयमिति कुत्रास्मृतौ महाजनपरिग्रहान्मूलत्वं वेदमूलेयमिति प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात् शक्यत्वे वा किमनुमा
नेन । एवं च वेदमूलत्वेन प्रकारेण महाजनपरिग्रहः प्रसिद्धेः । सत्त्वादिस्मृतित्वेन एवं महाजनपरिग्रहेणोन्नेयः परिग्रहादनुष्ठानाद्युप
पत्तेः । एवं लाहौकाद्याचारोऽपि वेदलिङ्गेनैव कर्तव्यताज्ञानोपपत्तेः । किं वेदेन तदर्थस्य लिङ्गादेवोपपत्तेः । विगीतानां लौकिकविषयाशि राम:
ष्टाचारस्य वेदमूलत्वदर्शनात् वेदानुमाने चाविगीतशिष्टाचारत्वेन भोजनाद्याचारोऽपि वेदमूलः स्यात् तद्वद्विनापि तत्कर्तव्यताधीसम्भ २५

यान्ननन्तर्थं वेद इति रहापि तुल्यं। आचारकर्त्तृत्वमतानुमानयोरनादित्वेनाचारणांकर्त्तृत्वानुमानमूलकत्वात्त्रापि परंपरा।
न च एतत्तानुमानसापेक्षमुत्तरानुमानमिति स्वतन्त्रप्रमाणमूलकत्वाभावात्। साध्याविपक्षधर्मतासत्वेन सर्वेषां स्वतन्त्रप्रमाणत्वात्।
नापीनरप्रामाण्याधीनस्य वेदस्य प्रामाण्यमिति निरपेक्षत्वप्रत्यक्षादेरपि तथात्वापत्तेः। एतेन विगादपरमावाराणे निरपेक्षप्रमाणम्
लकः अविगीतमहाजनाचारत्वात्प्रत्यक्षवेदमूलाचारवदिति निरस्तं। अनुमावस्य निरपेक्षप्रमाणत्वात् प्रमाणमूलत्वेनेव
हेतोरुपपत्तेः निरपेक्षत्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च। न च सापेक्षत्वेन न प्रामाण्यतान्यास्याविसत्वात्। अन्यथा प्रमाणेनैरपेक्ष्यस्य
वैयर्थ्यात्। न चाचारे वेदमूलत्वप्रसिद्धेस्तादनुमानेऽप्रसिद्धेर्व्यभि। चाराद्यस्य चोपपत्तेश्च। न च वेदमूलत्वेन महाजनपरिग्रहस्तथा। न
हि वेदमूलोयमिति कृत्वा महाजनानां तत्परिग्रहः वेदमूलत्वस्य प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात्। शक्यत्वे वा किमनुमानेन। न च वेदमूलत्वे
नैव महाजनपरिगृहीतो प्रमाणमिति ज्ञात्वा तत्र महाजनपरिग्रहः। गौनवादसिद्धेश्च एवं महाजनपरिग्रहादेवोत्तरेषां परिग्रहानुष्ठानो
पपत्तेः। नादृशस्मृत्याचारयोर्वेदमूलत्वे न व्याप्तिर्वेदसिद्धिरिति चेत्तन्न। असंभवन्मूलान्तरत्वस्योपाधित्वात्। अन्यथा लोभमूलत्व
प्रसंगः। अस्तु वा स्मृत्याचारयोरनादित्वं न वा तथापि स्मृत्येराचारस्य च परंपरामूलभूतप्रमाणाभावादिति वा अस्मृत्याचारयो

वि·श·

२६

रूप्रयोरपि प्रमात्वात् अन्यथा नन्ततो वेदानुमानमपीति उच्यते पर्वं एवं स्मृत्याचारयोरुच्छेदात् । सर्गादौ नित्यसर्वज्ञेश्वरप्रणीतत्वे वेदमू
लत्वे स्मृत्याचारयोः अन्यथा मूलाभावेनान्धपरंपराप्रसंगः चेन्न मन्वादीनामतीन्द्रियार्थदर्शित्वतद्वापपत्रवशादिदानीमसत्वात्
पूर्वं एवं सर्गसिद्धसर्वज्ञत्वादपरावृत इति चेत् । न प्रमाणाभावात् । स्मृत्याचारयोः प्रमाणान्मूलत्वमेव तत्कल्पकमिति चेन्न । प्रतिसर्ग
मेषामन्यान्यकल्पने गौरवमित्येकस्यैव नित्यसर्वज्ञस्य कल्पनात् । न च स्मृत एव तत्प्रणीता । तासां मन्वादिकर्तृकत्वेन स्मृतौ बोधात्तस्य
मौन विदमूलत्वस्मरणाच्च । एवं च स्मृत्याचारयोर्महाजनपरिग्रहाद् वेदमूलत्वसाधकमपि भगवति प्रमाणम् अत एव प्रतिमन्वन्तरं चैषा
श्रुतिरन्या विधीयत इत्यागमोऽपि । एवं च चाएवं प्रत्यक्षवेदमूलावेव स्मृत्याचारौ अथैव कालक्रमेण पुराणप्रवल हायग्रहधारणादिश
केरहरहरपचीयमानत्वात् तदध्ययनविच्छेदेन शाखोच्छेदात् स्मृत्याचाराभ्यामेव कर्तव्यतामधिगत्य प्रवृत्तिः । न चैवं स्मृतिरस्तु वेदमूला
मंगलाद्याचारस्त्वीश्वरादेव भविष्यति घटादिनिष्पादितसंप्रदायवदिति चेन्न । बहुव्यापारव्यवहितत्वात् तदाचारस्य गुरुत्वेन मंगलमाचरि
सादिवाक्यस्यैव लाघवेन कल्पनात् । न च मंगलादिपदशक्तिग्रहार्थमाचार आवश्यक इति वाच्यम् । स्वर्गादिपदवद्वाक्यार्थ नन्त
उपपत्तेः अन्तस्य परवचनमात्रात् संप्रतिपत्तिस्तु च न आचारः परीक्षकाणाम् । तस्य च वेदत्वमेव प्रमाणीतत्वेन शक्तिग्रहणार्थमित्व

एम:

२६

नेव्यभिचारान् किंतु तन्मूलकाचारस्य वेदमूलत्वनियमादिति ।। ॥ स्यादेतत् । प्रलये समस्तमेवमेतन्नस्स एव तु नास्ति प्रमाणाभावा
दिति चेत् कालकपालान्यानुपनिर्वृट्टप्रागभावः कश्चिद्द्रव्यानाधाराधाराधारकश्चिद्द्रव्यानधिकरणवृत्तिर्वाच्यमानत्वात्स्काशाद्वस्तौ भ्रा
भाववदिति वृत्तमलपसाधनात् । एवमेव च घटध्वंसपक्षीकरणागामिप्रलयसाधनं यद्वा घटः कार्यद्रव्यानाधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगी
कार्यत्वात् न शब्दवत् कार्यद्रव्यत्वकार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तियोगिवृत्तिकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वावच्छेद
त्ववत् । पक्षः एककालीनाः सर्वपरमाणवः समस्तोपादेयध्वंसध्वंस्याः । आरम्भकत्वात् नष्टपवनारम्भकपरमाणुवत् न सर्वत्रैव पक्ष्य
मावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रतीयते इति एककाले सर्वस्य नाल्प्यते । न च पवनपरमाणूनामपि पक्षत्वेनांशतः सिद्धसाधनात् पक्षधर्मता
वलल्लभ्यसाध्यप्रतीतेः । अभेदानुमानवत् पक्षस्य दृष्टान्तत्वाविरोधः यद्वा परमाणवः कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिकार्यवन्तः नित्यस्व
त्वादाकाशवत् भूगोलकसंतानेयं भूगोलकसंतानानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगी कार्यत्वात् घटवत् एतत्कर्मातिरिक्तानि कर्माणीस
निबंधकप्रतिबध्यानि कर्मत्वात् एतत्कर्मवत् न च नान्त्यव्यभिचाराशंका सर्वेषामेवरूपत्वान्न्य न च भावे च स्वभावपक्षत्वात् न स्वसंध्यानि च मी
पितिप्रमानतापेक्षायामनवस्थितेः आगमोप्यमुमर्थं संवदतीति कृतं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।। आचारमूलत्वं वेदस्य प्रवर्तकज्ञानकत्वेन

वि॰ श॰ भवतीति प्रवर्त्तकज्ञानं निरूप्यते। तत्राभिधास्यमानस्यापूर्वभावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं तस्मिन्सत्यप्यप्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेश्च। कार्यत्वज्ञा

२७ नं प्रवर्त्तकमिति गुरवः। तन्न। तथा हि। ज्ञानस्य कृतौ जनकतायां चिकीर्षातिरिक्ते न कर्त्तव्यमस्ति। तत्सत्त्वे कृतिविलम्बे हि त्वरणाभावात्। चिकी

र्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा। पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात्। सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या। इच्छा

याः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात्। अत एव स्वकृतिसाध्ये पाके प्रवर्त्तते न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या। स्वकृतिसाध्यचिकीर्षायत्वे। स्व

कृतिसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेन्न। तदभावस्य कारणत्वे गौरवात्। अन्यथाभावेऽप्यसिद्धेः कृतिसाध्यताधीरसिद्धेष्टतो न लोधवा

वसर इति चेन्न। यत्र शब्दस्तु मानाद्यादेवात्मानं तल्लाघवावतारात्। इच्छायाः स्वप्रकारकज्ञानसाध्यत्वनियमेन कृतिसाध्यत्वज्ञानस्यावश्य

कत्वात् जनकज्ञाने विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च। व्याप्तिज्ञानं विघटनद्वारा अनुमितिप्रतिबन्धकानैकान्तज्ञानवदन्यथा।

स्वकृतिसाध्यत्वानिष्टसाधनत्वोपेक्षणीयत्वानि फलत्वज्ञानप्रतिबन्धकानैकान्तज्ञानवदन्यथा स्वकृतिसाध्यत्वानिष्टसाधनतो

पेक्षणीयत्वानि फलत्वज्ञानं प्रतिबन्धके किं प्राज्ञानमेव प्रवर्त्तकं कल्प्येत। ननु सन्तोषात्त्वर्थगोचरेच्छावावित्वाद्याघवाच्च कृताविच्छाग राम॰

चिकीर्षा साचेहस्याविवेष्टसाधनताज्ञानादिति चेत्। न। वह्निनासाधयामीतिवन्न कृत्या साधयामीतीच्छापाः कृतिरूपं विमलभूयमा २७

नापाः सननवाच्यत्वेन गौरवेणावच्छेदकत्वस्याख्यातुमशक्यत्वात् किंच पाकं चिकीर्षतीत्यत्र प्राधान्येन पाकस्येच्छाविषयत्वमनुभूयते न तु सुख
नो धातोश्च सन्प्रत्ययाभिधेयेच्छाप्रकारत्वाच्चेति ओदनं बुभुक्षुरित्यत्र भोजनविशेष्यतयौदनस्येच्छाविषयत्वात्प्रधानेष्टसाधनत्वेनेष्ट
त्वाविवक्षणाविच्छासंभवेपि कृतीच्छा न प्रवर्तिका किंतु कृतिसाध्येच्छैव घटं जानाति चिकीर्षति करोतीति ज्ञानचिकीर्षाप्रवृत्तीनामेकविष
यकानुभवात्। अथ परिकृसा साधयितुमिच्छा सा न तदा चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यत्र सिद्धे सा नापगच्छेत् न स्वव्यापारविशेषसाध्यत्वेनेच्छाया
पातराधीनफललाभेन निवर्तते प्रीसाधनलाभेपि प्रतिग्रहेणान लिप्साया अनिवृत्तेरिति चेन्न स्वविषयासिद्धत्वस्य फलेच्छाविच्छेद
स्य चोपायेच्छाविरोधित्वात् अस्ति च तथा कौदनयोः सिद्धत्वं अस्यो न च्छायायाः पाकचिकीर्षाभावस्येव प्रस्तुतासिद्धत्वात् कृतावेवेच्छा न वि
च्छिद्येत यदि कृतिविषयासिद्धत्वफलेच्छाविच्छेदो न विरोधिनो। प्रीसाधनलाभेपि तदधिकधनेच्छा न विच्छिद्यते तस्या असिद्धत्वात् तत्कृतेच्छा
याश्च सत्वात् धनमात्रार्थिनश्च प्रीसाधनलाभे प्रतिग्रहणाज्जाच्छिभान्नास्येव धनमात्रस्य सिद्धत्वात् किंचिद्विशेष्यसिद्धेरेव हि सामान्येच्छा
विच्छेदः अन्यथा सकलस्वविषयसिद्धेरसंभवेन तदुच्छेदो न स्यादेव। वस्तुतस्तु क्रियानुकूला कृतिरिष्टोपायस्तेन क्रियायाः कृति
साध्यत्वमिष्टोपायत्वं च भातः क्रियाहार्थेवकृतेरिष्टसाधनत्वादिति न दोषः धातुकृताविवक्षेतिसाध्यतेन क्रियायामपि सैवेच्छेति चिकी

र्षायां कृतिसाध्यत्वप्रकारनैवसंभ्रातः कृतौसमानविषयचिकीर्षत्वेन चिकीर्षायाः कृतिकारणत्वं ननु कृतीच्छात्वेनाभिन्नविषयत्

चि·श· यातथागौरवात् न चापि येन रूपेणयस्येष्टसाधनत्वं तेन प्रकारेण तत्रेच्छा यथा स्वकेदारत्नाष्टित्वेनेष्टसाधनत्वाज्ज्ञ थेवेच्छा न तथा च कृति

साध्यत्वेन पाकस्येष्टसाधनत्वज्ञानेऽप्यतः कृतिसाध्यत्वेन तत्रेच्छा भवतीति कृतौ कृतिविषयेवा चिकीर्षायां नष्टीच्छावित्तरूणां सामग्र्य

न्तरकनत्यन्तमिति चेन्नभवेदैतदेवं यदि कृतिसाध्यत्वेनपाकस्योदनसाधनत्वंस्यात् नैवैवं गौरवात् किंतु पाकत्वेन सत्तु कृतिविना

२८ नेसम्यदेतन्नवह्निनासाधयामीतिवत्कृत्यासाधयामीतीच्छाइष्टसाधनताज्ञानादेवेति चेन्न हि तत्र वह्निसाध्यताज्ञानवदत्रापि कृति

साध्यत्वज्ञानं कारणमावश्यकं कृतौ यानुमवृत्तिसिद्धं चिकीर्षाधीनत्वं विशेषः तेनप्रणापचकं सचौरेजीवनयोनि कृतिसाध्येन प्रवृत्तिः

अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतायत्रेपि तत्र प्रवर्त्तेत नतु चिकीर्षाधीनत्वस्योपलक्षणत्वे उपलक्ष्यसमानुगतत्वानतिप्रसक्तधर्माभावात्

कृतिमात्रस्य चातिप्रसंगात्तत्तत्कृतिविशेषाठपलक्ष्याः तथा च तदननुगमात्स्वरूपसननुगमविशेषणत्वे चिकीर्षायांप्रवृत्तौ च चिकीर्षा

त्वानकारणत्वगौरवे प्रमाणाभावश्च किंच चिकीर्षासाध्यावस्यापाः कृतेः सिद्धावस्यासाधनत्वविरोधेन कृतिसाध्यतायाकारणत्वाज्ञा राम

पनेतिचेत् अस्तिहि कृतौ विशेषोमानसप्रत्यक्षसिद्धो जीवनयोनिपत्नयात्नत्रचिकीर्षोपलक्ष्यः पत्नविकीर्षाकारणत्वयहेसच तत्र २८

जातिरूपो ममत्वननुगतकारणोपाधिरूपः। एवं च चिकीर्षाधीनत्वेनानुगतेन कृतिविशेषाणामुपलक्षणाणामनुगतत्वमपि। तथा चिकी
र्षापि। एवं जीवनयोनिप्रयत्नव्यावृत्तकृतिविशेषाणां कृतित्वेन ज्ञानेन कारणमिति नाननुगमः। ननु कृतिसाध्ये कृतित्वे विशेषणे ऽसत्वान्
सत्वे वा कृतौ तस्या ज्ञाने च कृतित्वेनान्याश्रयः नो यत्नत्वेन ग्रहणमतिप्रसंगादिति चेन्न। कृतिर्हि ज्ञानविषयतया विशेषणमेव साध्येव परिचाय
कतयोपलक्षणं। अन्यथेष्टसाधनेपीष्टविशेषणसाध्याधीनकृतिसाध्यत्वात्। अत एव मलभोजनादिक्रियासाध्यानन्तु नन्न कृतिसाध्यो:। चि
+ मसत्वात्तेनोपलक्षणमतिप्रसंगात्। लिंगज्ञानादेवाकांगतिः नन्वेवमपि मेपप्रवृत्तिश्चिकीर्षास्यात् तस्यापि चिकी+ कीर्षितत्वात् कृतेः।
स्वधर्मसाध्यकारातिरिक्ते चिकीर्षाविष+यमात्रेजनकत्वात्। नहि भोजनं चिकीर्षाधीनकृत्यागमेन साध्यमइति केचित्। तन्न गुरुतरभारो
त्तोलने कृसाध्येऽप्यमात्यवृत्तस्य निगडनिश्चलदेहस्य वा कृत्तो स साधुवोलनवलनशरीरक्रियानुत्पादेपि श्रमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वा
त्तत्तुनजन्यक्रियायाः। सुखेच्छाभिचाराच्चानाहि सुखकृतिकारणचिकीर्षाविषयः उपायचिकीर्षाजन्या हि कृतिर्न तु सुखचिकीर्षाज
न्या चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वं भ्रमे। द्वेषपोनियतादपि तदुत्पत्तेरिसपरीतत्र। शत्रुवधस्यापि साधनत्वेन चिकीर्षाजन्या कृतिसाध्यत्वात्
द्वेषस्य पवनाजनकत्वात्। द्वेषसिद्धिस्तु शत्रुफलीत्वमेववलात्। पतनुभ्रमः। कृतित्वेन कृतिसाध्यानन्तु चिकीर्षाधीनकृतित्वेयद्य चिकी

र्षितेपि श्रमेविकीर्षाधीनकृतित्वेन कारणतास्यात्तदा चिकीर्षितमेव भोजनं कुर्यात् साध्यत्वेनाचिकीर्षितं गमनादीतिमस्यात् श्रमवद्गम
चि॰श॰ णेपितत्तुल्यत्वप्रसंगात्। भोजनादिष्वविकीर्षाधीनकृतित्वविशेषणात् सहितकृतिमात्रंत्वभिवरति जीवनयोनिकृतेस्तद्वत्त्वाद्गत्। यद्य
श्रमोनभोजनकृतिसाध्यः किंतु नत्रिरन्तरोत्पन्नात् जीवनयोनियत्नादेवेति। तन्न। नहि कृतित्वेनाच्छूपजनकत्वं नापि कृत्यन्तरादेव श्रमोऽस्
२९ ति। जीवनयोनियत्नेसत्यपिमारोद्वहनादिकमकुर्वतस्तादृशश्रमाननुभवेन तस्य श्रमाजनकत्वात्। तस्माद्भोजनादिवच्छ्रमविशेषाणाम
पि भोजनादिकृतिसाध्यत्वमनन्यगतिकत्वात्। स्वस्यस्वेष्टयत्नुगमिन्तु श्रमस्तज्जन्यइतिचेत्। न। स्वदारेश्रमान्यहेतुकत्वात्। अन्यथाहेतु
कत्वात्। अन्यथाभ्यागारेपितद्वत्तु चेन्नौ श्रमानुवृत्तिप्रसंगादिति मैव। स्वेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात्। श्रमश्चनियमतोमेच्छाधीनकृ
तिसाध्य इति नतादृशकृतिसाध्यः श्रमेदुःखत्वेनेच्छाविरहात्। अतएवान्येच्छाजन्यकृतिसाध्यत्वेन श्रमोनानरोपकइत्युच्यते। स विकीर्षाधीन
त्वं तु न कृतौ विशेषणं गौरवात्। अन्येतु कृतिगतधर्माणामेवोद्देश्यत्वात्तद्धि शिष्टकृतिसाध्यश्च न श्रमोऽचिकीर्षितत्वात्। किंतु कृतिमात्रसा
ध्यः। अतएव कष्टकर्मेस न तु भवेऽहोकाना। एवं विकीर्षायामेकैककृतिसाध्यत्वप्रयोजकत्वेवनुकृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं सुखत्वदुः रामः
खाभावत्वं च तिचतुष्टयस्कुप्रयोजकत्वं मम सुखत्वदुःखाभावत्वचतुष्टय। इष्टिसाध्ये सुखेहीच्छा हृष्टिमपि विषयीकरोतीति नत्विष्टसाधनत्वे

ननचेष्टा।साधनत्वस्येच्छाविधेयत्वात्।तद्वदत्रापि।विषभक्षणेकृतिसाध्यत्वेपिबलवदनिष्टसाधनचिकिर्षानास्तीतिकृतौचिकीर्षा
जन्यत्वंविशेषणमितिकाश्चित्।तन्तुच्छं।एवंहिविषभक्षणंकृतिसाध्यमेवनस्यात्जीवनयोनिकृतेस्तस्यानुत्पत्तेरितिविध्यर्थेविशेषणं
स्यादेतत्।इष्टसाधनताभ्रमाद्विषभक्षणेवैसवद्धनेवचिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्तीज्ञानत्वप्रयुक्तत्वात्कार्यत्वस्य।तथाचसंज्ञा
नबाधोपितत्कार्यत्वज्ञानाप्रवर्तनेनतथात्मोपिभोजेने।ननुकृतिसाध्यतानुभवस्तथाप्यमर्थेष्टसाधनतास्मरणेपिप्रवर्तेत।नचेष्टसाध
नताज्ञानंचेदोवानुमापकमस्तीतिचेन्न।वस्तुतस्तत्रकृतिसाध्यत्वलिंगांतरेणप्रवाकेनवातदनुभवसंभवात्।लिंगाभासाच्छब्दाभासाद्वाप्र
प्रवृत्तिप्रसंगाच्च।भेदाग्रहवादिनस्तत्रतदनुभवाभावात्।मैवं।स्वविशेषणावत्ताप्रतिसंधानजन्यंहिकार्यताज्ञानंप्रवर्तकं।तथाहिकाम्येपु
रुषविशेषणकामनानंतरं:कामासाधनताज्ञानेनयागरूपाकार्येकार्यताज्ञानंनित्येचकालशौचादिस्वविशेषणे।तथाचएतत्संध्यायामहं
कृतिसाध्यावंदनकः संध्यासामयसंध्याधिकारित्वात्पूर्वसंध्यायामहमिवेतिकार्यताज्ञानंशौचादिस्वविशेषणप्रतिसंधानजन्यंतदुक्तंकार्य
विशेषः पुरुषविशेषणावगतः प्रवृत्तिहेतुरिति।तेनज्ञानबाधस्यविषभक्षणेवैसवंदनेच भ्रमदशायामिनिष्टसाधनताज्ञानमस्तीतिपेनतज्जन्य

कार्यताज्ञानात्प्रवर्त्तेतान्तरस्य च तत्सौकामनाविरहेणाप्यसाधनत्वज्ञानाभावात्तथाबोधः। अन्यो त्वात्ममोऽडीगिलपतिसधनत्व अप्यभे
चि·श· कृतिसाध्यताज्ञानं संभवतीति जीवनव्यतिरिक्तस्वविशेषणमिति तन्न। अमेवेच्छाधीनकृतिसाध्यताभावात्। इष्टसाधनत्वालिंगकका
र्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति परो तन्न। निमेतदभावात् ननु विषभक्षणस्याहृत्तमिष्टसाधनत्वमेव कृतिसाध्यताज्ञाने विषयतया विशेषणमस्तु।
३० स्वविशेषणावत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षया लघुत्वात्। किं चोपायविषया चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् तृप्तीच्छावत्। भोगचिकी
र्षायां तदभावादप्रयोजकमिष्टसाधनत्वमिति चेत्। न तथापि स्वविशेषणाधीनजन्यत्वाभावेन तत्तत्स्याप्रयोजकत्वात् कृतित्ववैचिकीर्षायां तत्प्र
योजकत्वेन च भोगचिकीर्षा तथा गुपायचिकीर्षात एव कृतिसंभवादिति चेत् तुल्यमिति मेव। साध्यत्वसाधनत्वग्रहनं चैकमेकं नेकदासि
द्धमसिद्धं चेति ज्ञायते। न च स्वरूपगतता साध्यत्वसाधनत्वयोरतो न विरोधस्तावाच्यं। परिहितस्वरूपनिवेशनमुभयं तदानुत्स्वरूपसदेवसिद्धम
सिद्धं च स्यात्। भिन्ननिरूपितत्वेपि तयोः सिद्धत्वासिद्धत्वे अनन्यगम्याज्ञानात्। तस्मात्समयभेदोपाधिक एव तदुभयसंबंधः। पाकस्तदानीं साध्य
त्वमये च साधनत्वे ज्ञापयत इति चेत्। नेदानीं मग्रिमपदार्थयोगाति। तादृनन्तुगमेन व्याप्यग्रहात्। शक्ते न तथा प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् गो

रत्वाच्च। न च कृतित्वेन सिद्धमिष्टसाधनमिति ज्ञानाच्चिकीर्षा न हि सिद्धे कश्चिच्चिकीर्षति। कृतेः पूर्वं कृतितः सिद्धमिति ज्ञानाभा
वाच्च। न च कृतिसाध्यत्वेन पाकादेरिष्टसाधनत्वात्साधनत्वमपि साध्यं न हि कृतिसाध्यत्वेन पाकस्यौदनसाधनत्वमुक्तं। तस्मात्कृ
न क्रियमाणाद्विलक्षणाकृत्यनंतरभविष्यज्जातस्वकृतिसाध्यत्वं चिकीर्षाप्रयोजकं। तादृशत्वसाधनत्वविरोध एवा किं च साधनत्वस
सिद्धमात्रधर्मत्वात्साधनत्वज्ञानमिच्छाविरोधि नहि कश्चित्सिद्धमिच्छतीत्युक्तं। एतेन तृष्णादाविष्टसाधनताज्ञानमुपायेच्छाकरण
त्वेन क्लृप्तमिति निरस्तं। कथमन्यथा दुःखजनोऽस्तु द्वेष्यस्य हा विच्छा न त्वसाध्यत्वज्ञानादिति गृहीणा अमे तु सुखदुःखाभाववत्साधनेऽपीच्छाप्र
योजकमनुगतमुद्देश्यत्वपुरुषार्थपदवेदनीयधर्मान्तरमस्ति॥ अनुगतकार्यस्यानुगतकारणनियम्यत्वात्। तदेव दुःखतत्साधनव्या
वृत्तेस्सुखतत्साधनादौ चिकीर्षाप्रयोजकमिति। न च दुःखविरोधित्वमेव तथास्त्विति वाच्यं सुखज्ञानवत्सुखानियम्यविरोधस्यासंभवात्
। व्यधिष्ठानकभावस्यैकसमयसामानाधिकरण्याभावस्य च फलादिसाधारणादिति। तदज्ञानेऽपि सुखत्वज्ञानादिच्छोत्पत्तेः। न हि सुख
त्वेन ज्ञाते धर्मान्तरज्ञानं विना नेच्छा तथात्वसुखत्वं प्रयोजकत्वमहाव्यापत्तेः। तदेव हि स्वतः प्रयोजनपदगम्यसत्त्वहानितपेक्षतो किंचानुग

वि॰ श॰ न धर्मकल्पनापि कारणेन च सुखादीच्छाकारणमनागतत्वात् किंन्तु तदवगमः तर्हि सुखादिज्ञानेन तत्स्वरूपसदेवेच्छाप्रयोजकमस्त्वि
ति चेन्न । न यथार्हेष्टपन्नसुखादिज्ञानादिष्टसंघतेऽन्यतरत्वान्तरणारणिमणिन्यायाद्गुनयेद्धेवज्ञायतां कृतिसाध्यत्वबत्कृतौ समा
३१ मग्निमन्थनरूपो स्वरूपेण कृतिं विना योगक्षेमसाधारणैवेति न । कृतिसाध्यत्वं च न कृतेः एवं । ननु कृतौ निष्ठापास्त्वपि धर्मीनकार्यः तथा
च कथं कार्यं पूर्वकामिनो व्ययः कारणीकत्वे न क्रियातुल्यत्वात् । तत्र प्रवृत्तिकाम्यसाधनत्वं न तु कार्यताबुद्धेः प्रयोजकत्वात् । तत्र
कार्यताविशिष्टस्यकाम्यसाधनत्वेति व्याप्तिः । ननु पाकादेः कृतिसाध्यताम प्रत्यक्षेण कस्मनंतरं पाके सति कृतिसाध्यताज्ञाने तस्मि
म्या न्कृतिरिति तत्र्याप्तिःपात् । कृतिसाध्यतोत्तीर्णे च विकल्पेकसोऽसंभवाच्चेति चेन्न । नापाकामत्कृतिसाध्यामत्कृतिं विनाऽसत्वे सति मदि
ष्टसाधनत्वात् देवाधनधीनत्वे सति मदिष्टसाधनत्वाद्दूमाभ्योजनवदित्यनुमानात् कृतिसाध्यताज्ञाने यस्य यदिष्टसाधनं यत्कृ
तिं विना परान्नासिध्यति तत्तदाकृतिसाध्यमिति व्याप्तेः असिद्धस्येष्टसाधनत्वाभावात् वलवदनिष्टाजनकत्वं च लिंगविशेष राम॰
णेन मधुविषसंपृक्तान्नभोजनेन व्यभिचारः । अतीतपाके कृतिसाध्यतोत्तीर्णे च न व्यभिचारः सामान्यतः नस्यापि कृतिसाध्य ३१

त्वात् अतीतनतादृशापांचातीतोदने इच्छाविरहेणेष्टसाधनताऽभावात्। अत एव निपदोपघट्टनदेहो घर्षति वारि हेतोपहृतो। तोपला
भस्मंभावनायां वासरोवगाहेनेन प्रवर्त्ततेऽरुच संतापशान्तिसाधनस्य तोयस्य वधस्य स्वकृतिं विनापि सिद्धप्रतिसंधाने लिंगाभावेन स्व
कृतिसाध्यत्वज्ञानाभावात्। परो च सत्कृतिं विना न संभवतीति प्रतिसंधत्ते न तरां प्रवर्त्तते तोयस्य संतापशान्तिमात्रमिष्टं सरोवगाहनस्ये
ष्टसाधनत्वमेव न प्रतिसंधत्ते उपस्थित इष्टोपि न तस्य वशिनिकस्थितानन्न। नोपसर्वबलत्वेन संतापशान्तिसाधनत्वात्तस्य च सरो
वगाहनेपि सत्वात्। अन्यथा वृष्टिरपि तत्साधनं न स्यात् सरोवगाहनादपि तत्सिद्धेः कार्यसाधनत्वं च कृतिसाध्यत्वेन लिंगपाकादिव
दोरकादावपि प्रवृत्तेः इष्टकृतिसाध्यत्वज्ञाने हेत्वभावात्। नन्वेवं लिंगज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्तु प्राथमिकत्वादावश्यकत्वाच्च। न च ला
घवात्कृतिसाध्यत्वज्ञाने तथा कृतिसाध्यत्वानुमितौ न तदुमानाभावेन युगपदुपस्थित्यभावात् प्रवृत्तिसामग्र्यानुमितिप्रतिबंधाच्चेति
चेन्न। लिंगज्ञाने कृतिसाध्यत्वांशप्रकारेण तत्प्रकारकचिकीर्षापातस्यापि हेतुत्वात्। अत एव लिंगान्तरज्ञानमपि न प्रवर्त्तकं। न हि पाकादि
कृतः क्रियमाणो वा न परस्तु न तस्य कृतिसाध्यत्वे बाधात्। नाप्यनागतः अभविष्यत्वे मानाभावेनाश्रयासिद्धेः पाकत्वमविष्यत्वकृतिसा
ध्यत्वाद्यप्यत्र व्याप्तिमानमितिवेन्न। मानाभावे नगोत्वेपि तस्याप्रसिद्धेः। पाकमात्रपक्षक इति चेन्न। मात्रार्थोपरि पाकत्वेन तदाबाधो

चि॰शा॰ लिंगासिद्धिश्च सर्वपाकपरत्वे च तस्य सिद्धभागे बाधोऽनागतभागवाश्रयासिद्धिः वर्त्तमानाबुदासीनः पाकपक्षः पाकसामान्यं च कृति
साध्यत्वेनाधिगतमिच्छापि न सिद्धस्य पक्षत्वेनासिद्धस्येत्सत्वनुमितेः सिद्धो विषयत्वे बाधात् । भिन्नविषयत्वे चासिद्धविषयेच्छाप्रवृत्त्याद्यनुसा
३२ दकत्वाच्च । कृतौ क्रियमानसाधारणाकृतिसाध्यत्वज्ञानादेवासिद्धचिकीर्षाकृतिश्चोत्पद्यतेऽनन्यगतिकत्वेन तथाकारणस्वभाव
कल्पनादिति चेन्न तर्हि तादृशकृतिसाध्यत्वे चिकीर्षायाः प्रकारस्तादृशज्ञानेनास्तीत्यप्रकारकज्ञानादेव चिकीर्षा स्यात् तथा चलि
गज्ञानमव प्रवृत्तिहेतुरक्तप्राथमिकत्वात् । यत्त्वस्मिन्पाके कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहात्प्रवृत्तिः स चासंसर्गाग्रहस्तद्बलसाधकज्ञानादि
ति । तन्न । एतत्पाकस्यासिद्धत्वेन तत्र कार्यत्वासंसर्गाग्रहेतुमानवाधात् एतत्पाकस्यासिद्धत्वं तदानगतस्यैतदिति च वाच्यं हि एतत्पाके
स्यासिद्धत्वेन तत्र कार्यत्वासंसर्गाग्रहे ॐ ज्ञानार्थी पाकेन प्रवर्तेत सिद्धोदनोऽपि पाकेन शोऽपि भोजने प्रवर्त्तेनानन्तपाकादौ सिद्धत्वग्रह
तेऽसंसर्गाग्रह इति चेन्न तुल्यं । अपि च । एतत्पाके कार्यत्वासंसर्गाग्रहात् विद्यमानासंसर्गाग्रहाद्धि सर्वादिनी प्रवृत्तिः स्यात् । किं चैवं सि
द्धपाकज्ञानादेतात । सिद्धे पाके इच्छाप्रवृत्ती स्यातामिति ।। अत्र क्रमः । पाके कृतिसाध्यत्वसिध्यत्वासिद्धेर्बाधादनागतपाकमादाय सिध्य राम
तिपक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन साध्यमानस्य लिंगेन सिध्यतीत्यनुमानेऽक्षतत्वात् । यथा प्रसिद्धवह्निबाधेऽपि वह्निमात्रेण ३२

बाधितमित्यप्रसिद्धापि वन्हिः सिध्यति। तथाप्रसिद्ध्या केकृतिसाध्यत्वबाधेपि पाकमात्रेन बाधितमित्यप्रसिद्धपाकमादायतत्सि
ध्यति। अप्रसिद्धयोः पक्षसाध्ययोः सिद्धावविशेषात्। तस्मात्सिद्धस्य कचित्। अप्रसिद्धस्य वासिद्धेसिद्धत्वेनाबुमानविधा। अन्यथाकृ
तिसाध्येष्टसाधनता पक्षेपि पाकादौ कृतिसाध्यत्वकमप्यवगम्येत किं च न वा पीष्टसाधनताज्ञानात्कथं तृष्णादाविच्छा। सिद्धत्वस्येच्छाविरोधि
त्वात्। अनागतस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्। अतएव सिद्धासिद्धविषयत्वानिरासेन सुखादिज्ञानात्फलेपिनेच्छेति न तृष्णादाविष्टसाधनतापि
। न च तृष्णादिसाध्येष्टज्ञानान्न तृष्णादाविच्छाया सिद्धासिद्धतृष्णादितत्फलविषयत्वविकल्पयासात्। अथ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या
तृष्णादित्वेन सुखादित्वेन च सिद्धतृष्णादितत्फलविषयकज्ञानं मुत्पन्नं तेन सिद्धविरोधिनसत्वासिद्धविषये साधने। यदि च सामान्यलक्ष
णामासितन्नायेन रूपेणेष्टसाधनत्वग्रहः तेन रूपेणाज्ञाते सिद्धेव सा स्यघते अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तादृशेच्छाजनकत्वाव
धारणात्। इह च्छायामप्येवमिति चेन्न तर्हि पाकत्वावच्छेदेन कृतिसाध्यताज्ञानादनागतेपि चिकीर्षा। न च ज्ञानसमकालपाकविषयसतिरूपपा
कविषयत्वेसम्पदेनत। बालस्य ज्ञास्सात्र हष्पाद्यापह जिह्वीर्वनादृष्टेहो धितजन्मान्तरसंस्काराज्जन्मान्तरस्तनपानकार्यमितिस्मरणात्। तथा
पीष्टसाधनतास्मरणात् तत्र च प्रवृत्तिरतन्त्रगतिकत्वात्। न च जन्मान्तरेपि पर्यनुयोगः जन्मधारायामनादित्वात्। परस्ज्ञानुमानेनमूलाञ्च

चि-श

३३

धपरपरा। वस्तुतस्तु बालकस्य प्रथमं बालो दुःखमनुभवन् विरोधितयापास्यं दुःखं प्रतिसंधत्ते सुखत्वज्ञानात् सुखहेतौ कार्यत्वसुप्रवृत्तिरिति पानं जगला
नन्तु स्तनपानमिष्टसाधनमिति स्मरणाधिस्तनपानमपि विषयः तेन स्तनपाने कार्यत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिः इष्टसाधनताज्ञानस्य तदानीमसा
मर्थ्यभावात्। सर्वत्र बाधप्रवृत्तौ कार्यत्वज्ञानं प्रयोजकं सामिसनेपि तदेव प्रयोजकत्वसत्त्वात्। नवीनास्तु। ममेदं कृतिसाध्यत्वमिति
ज्ञानं न प्रवर्तकं। अनागतविषयोपस्थानानुमानयोरसंभवात्। किंतु पाकादृशस्य पुरुषस्य कृतिसाध्यं पच्यतेनादृशत्वमात्मनः प्रसिसं
धापयतत्र प्रवर्तते तथा घोटकादिकामस्य तत्साधनताज्ञानवतस्तद्गुलाद्युपकरणवतः पाकः पाकः कृतिसाध्योहमपि तादृश इति ज्ञानात्प्र
वर्त्तते पाके। एवं चात्मकृते पाके कृतिसाध्यत्वे ज्ञानमात्मनः कृतिसाध्यत्वप्रयोजकविशेषणवत्त्वज्ञानं च प्रयोजकं। अन्यत्रापि प्रवृ
त्तिरेवमेवेत्यनाहितैवा। अत एव संजातबाधश्चैस्ववर्गेने विषयभक्षणे च न प्रवर्त्तते। इष्टसाधनताज्ञानवतो हितन्न कृतिसाध्या न च संजात
बाधश्चैस्ववर्गेने विषयभक्षणे च न प्रवर्त्तते। इष्टसाधनताज्ञानवतो हितन्न कृतिसाध्यं। न च संजातबाधस्तनेष्टसाधनताज्ञानवान्। एवं तृ एम:
सीच्छावतो भोजने कृतिसाध्यांतरसाध्यनत्तृसीच्छावत्वमात्मन्यवैतीति न भोजने प्रवर्तते। अतिनवीनास्तु पाहशस्य साध्यत्वविगीनत्वे कृतोवि
शेषणमाहुः संजातबाधस्तु विषमकरणे चैत्सवेदनं च विगीनकृतिसाध्यत्वेनैव जानातीत्यचनन प्रवर्तते। प्रवृत्तिविषयश्च सासाम्पतं का ३३

लासाम्मितः पाकादिर्त्तोपत्तेप्रवृत्तिमहिम्ना चानागतपाकसिद्धिः चिकीर्षितकालासंभिन्नविषया ननु भाविनेकृत्या साधयामीत्याकारेति त्व

त्रोच्यते विषयमस्तुणादिव्याहृत्तकृतिसाध्यत्वज्ञानेष्टसाधनत्वविषयतत्पाकावच्छेदकलाघवात् ननु स्वविशेषणावृत्तीभतिसंधानजन्य

त्वज्ञानेष्टसाधनत्वविषयतपाकावच्छेदकलाघवान्ननु स्वविशे षणावृत्तिप्रतिसंधानजन्यत्वगौरवात्। न च सिद्धासिद्धापरस्परयोः साध्यत्व

साधनत्वयोर्विरोधः निर्विशेषितयोर्विरोधात्पाको सिद्धः साध्यः साधनं चेत्यनुभवात्। तदा साध्यत्वे हि तदा साधनत्वविरोधिनियमनत्वे नैव

तस्यैव प्रतिक्षेपेण सहानवस्थाननियमात् ननु साधनत्वस्य सर्वदान्यदा साधनत्वस्य वा तयोरप्रतिक्षेपात्। अन्यदा साधनत्वेपि साधन

त्वमस्त्येव सामान्याभावे विशेषाभावप्रसङ्गात्। एवमदासिद्धत्वस्य तदासिद्धत्वं विरोधिनियमनत्वस्यैव प्रतिक्षेपात् न त्वसिद्धत्व

मात्रं अन्यदापि तत्र सिद्धत्वाभावप्रसङ्गात् निर्विशेषितयोर्विरोधेन सिद्धत्वासिद्धत्वयोश्चान्तरस्यैव पाकादेः स्यात् ननु समयभेदेष्वभय

न चैतदेकृतिसाध्यत्वमतिनिरेष्टसाधनत्वज्ञानप्रवर्त्तकं। अत एव वाजपेयेन यजेतेत्यत्र पाकस्य करणस्यापि सिद्धत्वेन न वाजपेयसाध्य

ता। एकदा तयोर्विरोधादितिकर्मनामधेयत्व। ननु करणस्य सिद्धत्वेन साध्यता विरोधः पाकस्वरूपे तयोः सत्वात्। अथ स्वरूपयोरवच्छेद

भेदमादायैकत्र प्रतीतिः स्यात्। न च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः समयभेदमादायात्र प्रतीतिरास्तितथा लिङ्गाभावादिति चेन्न साध्यत्वसा

चि·श·

३४

धनेत्वयोरविरोधस्योक्तत्वात्। एवं सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्भावाभावरूपत्वेपि न विरोधः एकधर्मिगतत्वेन मानसिद्धत्वात्। तस्मात्तयोगतरभा
वयोरिव येन प्रकारेणायपोर्विरोधः तेन तयोरेकधर्मिगतत्वेन प्रतीयते न तु स्वरूपात्तरणापीति। अपि च पक्षे साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरो
धः न तदान्वापीष्टसाधनत्वं न कार्यसाधानत्वेन वा कार्यत्वं नानुमीयते। हेतुसाध्ययोर्विरोधेन सामानाधिकरण्याभावेन व्याप्यसि
द्धेः। पक्षे साध्यसाधनयोरन्यतरासत्वे बाधासिद्ध्योरन्यतरप्रसंगाच्चान्वयवाच्य इदानीमकृतिसाध्यत्वसाध्यत्वेऽयमदिष्टसाधनत्वहेतुः
देवाधनधीनत्वे सति यत्स्यैमदिष्टसाधनं तन्निदानीमकृतिसाध्यमिति व्याप्तेः। तथा च मयापि दमारापसाध्यत्वसाधनत्वयोरवगम इति
।इदानीमपि मपदार्थयोर्नानात्वादनुगमरूपाभावेन व्याप्तिरग्रहात्। पाकस्यापेनाम्पत्रापि तत्तेतसमयानभीवेन साध्यत्वसाधनत्वयो
रप्रतीतेः प्रतीतौवासमापीदानीकृतिसाध्यत्वे सत्यपेपदार्थे इष्टसाधनमिति ज्ञानं प्रवर्तकमस्तु। न च पाके साध्येष्टकत्वे न कृतिसा
ध्यत्वमनुमयेः असिद्धावस्थापन्नो हि पाकादिष्टतुसन्तेः पाकस्यासिद्धत्वमगम्यतस्साध्यत्वमिष्टस्यावगतम्। असिद्धत्वं वा वगस्यकृ
तिसाध्यत्वमिति सिद्धत्वासिद्धयोर्विरोधोनापि तु वारः। अपि चासु विशेषणाधीजन्यकीर्षाप्रसंगात्। स्वर्थोपापचिकीर्षायोनत्कारणा। इच्छा
कारणस्वत्वज्ञाने कृतिसाध्यत्वयोर्विषयः तदासुखेचिकीर्षा नो च स्विच्छामात्रमिति। इयमेव चिकीर्षा हि तु रतिवेनहीइच्छाहेतुज्ञाने

राम:

३४

यदा कृतिसाध्यत्वं भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमित्येव सुखमदृष्टपापचिकीर्षाकारणमुक्तं लाघवात्। सुखत्वज्ञानवदिष्टसा
धनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात्। अत एव पाके इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वविषय इति तत्र चिकीर्षा न तु दृष्टादिज्ञानं तद्विषय त
मितीच्छामात्रं। सुखविकीर्षायामिच्छाकारणीज्ञाने कृतिसाध्यताविषयके चिकीर्षात्वनकल्पावधारणात्। अन्यथा तत्र चिकीर्षानुपपत्तेः व
स्तुतस्तु पापचिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् इष्टेच्छावत्। न च भोगविकीर्षावत्तेन विनापि स्यादिति प्रयोजकत्वं उपा
येच्छारूपासुस्वरूपप्रतिरिक्तानुविधानात्। इष्टेः स्वतोऽसुभेदेऽस्मिन्नेच्छानुपपत्तेः तु गतो याये च्छापामनुगतस्य प्रयोजकत्वे संभवति बाधके वि
नागागाच्च। न च विकीर्षात्वे सत्युपायेच्छात्वमिच्छात्वेवानुगतप्रयोजकं गौरवात्। सुखेच्छायां तदभावाच्च। एवं च पापविकीर्षा इष्टसा
धनताज्ञाने ध्रुवेऽतिप्रसंगवारणार्थं कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वं निर्वाहार्थं कृतिसाध्यत्वमपि विषयन पावछेदकमस्तु न तु हितापत्त्या
तत्कसकारणाविनाकार्यानुत्पत्तेः। अत एव तन यान प्रवृत्तावप्युपायेच्छाकारणत्वेन गृहीतस्येष्टसाधनत्वज्ञानस्य कल्पनं। दृष्टानुरोधि
त्वात्कल्पनायाः। ननु साधनत्वमिच्छाविरोधितस्य सिद्धत्वमेवास्तु। दृष्टसाधनत्वं साध्येच्छा नष्टिच्छेति चेन्न। निर्विशेषितयोः सिद्धत्वापारवि
रोधेनेच्छासाधनत्वयोरविरोधात्। न तु सिद्धत्वं तदा सिद्धत्वं च नेच्छासाधनत्वयोः प्रयोजकमिति तथा न ज्ञायत एव प्रवृत्तिस्तत्र च्छेष्टज्ञानाद्

स्मा दाविच्छेति । तन्तुच्छ । असिद्धावस्थाहृष्टादेरिष्टानुत्पत्तेस्तस्यावश्यमिष्टत्वमवगंतव्यमिच्छानुरोधित्वाच्चासिद्धत्वमिति तन्नापि विरोध एव
चि॰श॰ । दृष्टेऽसत्त्वानिष्टत्वयाविनानेसत्त्वयव्यतिरेकग्रहस्य हृष्टिसिद्धत्वमादाय वृष्टिनिरूपितेष्टसाध्यत्वग्राहकत्वात् । किंच चिकीर्षाजनककृ
तिसाध्यं मंडलीकरणमित्यर्थप्रतिपादकं मंडलीकुर्यादितिवाक्यं प्रमाणस्यात्तद्विषयाबाधात् । एतेन नवीनमतमपास्तं परस्य हि कृति
३५ साध्यत्वौदनकामनावत्त्वेष्टसाधनताज्ञानानीज्ञानतथात्वं तस्यौदनकामनावत्त्वेष्टसाधनताज्ञानस्य ज्ञाने न प्रवृत्तिसाध्यत्वौदनका
कारणागौरवात् । किंतु मत्कृतिसाध्यत्वे सतिमदिष्टसाधनताज्ञानमेव लाघवात् यथाच साध्यत्वसाधनत्वयोगर्न विरोधः अनागतस्य पा
कादेः कृतिसाध्यताज्ञानं च तथोपपादितमेव । किंच परकृतिसाध्यत्वमज्ञात्वापि स्वकृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानात्तज्ज्ञानात्कथं पाक
कृत्सा साधयामीतीच्छा मिष्टेच्छाविरहात् । + स्वकल्पितलिप्यादेर्योवनेकामोऽन्येरामसंयोगाद्योप्रवृत्तेस्सुतरे वरुकृतेके । वस्त्वगस्क ।
सिद्धविषयककृतिसाध्यताऽसिद्धस्याज्ञानान्न । अथ सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञानादसिद्धविषयककृतिसाध्यत्वे नेच्छा जाय
ते । इच्छाया असिद्धविषयस्वभावत्वात् । एकप्रकारककृत्वेन ज्ञानचिकीर्षयोः कार्यकारणभावो नत्वेकविषयत्वे सति गौरवान्न इच्छाया अ एम॰
नागतविषयत्वात्तस्य चाज्ञानात्तथात्वकल्पनात्तत्सुखादीच्छायामप्येवमिति चेन्न । असिद्धविषयेच्छाद्युरोधेनानागतज्ञानोपप ३५

स्पर्शकीतित्वात्। अस्तु वेवं तथापि कृतिसाध्यताज्ञानं इष्टसाधनत्वमेव आवर्त्तकमस्तु स्वपरकीयेष्टसाधनताज्ञानस्य फलका-
मनाज्ञानापेक्षया लघुत्वात् ज्ञानत्वाज्यफलकामनाज्ञानस्य च हेतुत्वे मानाभावात्॥ न चास्तु। स्वकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं। तेन
स्वकृत्यसाध्ये तृप्त्यादौ परकीयकार्ये यागादौ च कृष्यादिवलस्य न प्रवृत्तिः। न च संज्ञानवाधस्य विषभक्षणे प्रवृत्तिप्रसंगः। स्वकृतिसाध्यत्वज्ञा-
न विषये इष्टत्वस्य स्वरूपसतः प्रवृत्तौ सहकारित्वात् न च संज्ञानवाधस्य विषभक्षणादावित्वष्टासाधनत्वेनाज्ञानात्। अतीतभोज-
नेप्यत एव न प्रवर्त्तते तत्र सिद्धत्वपेक्षाविरहेणाभोजनेन उपाधिकेष्टत्वाभावात्। अतीतं न स्तोविच्छुनास्तीति न साधने पीष्टत्वाभाग
देव न प्रवृत्तिः। न चैवम् अपि पाके न प्रवर्त्तनं तस्य स्वरूपसतः इष्टत्वाभावादिति वाच्यं इष्टसाधनत्वज्ञाने न तस्यापीष्टत्वात्। हेतैवंप्रा
थमिकत्वादिष्टत्वार्थमप्रवृत्तेः रूपणी पक्षे च कृतिसाध्यत्वे सति इष्टसाधनताज्ञानमेव चिकीर्षाकारणमित्यस्तीति चेन्न॥ न॥ इष्टसा-
धनत्वाभावे पि मोगे चिकीर्षासत्वात्। तस्मात् स्वकृतिसाध्यत्वज्ञाने सति इष्टत्वमेव कारणमस्त्विति चेन्न इष्टसाधनत्वव्यभिचारात्। पा-
कादेरन्वयव्यतिरेकाभ्यामपीष्टत्वोपक्षीणो। एवं भोगेऽपि प्रवर्त्तेत इति चेन्न॥ न॥ इष्टसाधनतापन्नेऽपि भुक्तरूपे इष्टसाधनस्वरूपे प्रवृत्तेरे-
वस्मात् स्वरूपविकारामवसेव कृतिस्तन भवति कृतेः सिद्धस्य सिद्धकिपाविषयत्वनियमादिति चेत् तुल्यं। तस्मात् स्वकृतिसाध्य

चि·श·

३६ र्थविधिरिष्टत्वसहकारीति मैवं। इष्टसाधनताज्ञानस्योपायेच्छाया हेतुत्वावधारणात् तस्यास्तज्जन्यत्वनियमात्। इच्छायाः स्वविषये
च्छानुसारकत्वनियमाच्च। ननु सिद्धौदनः कुतः पाकेन प्रवर्त्तते॥ ओदनमात्रस्य सिद्धत्वेनेष्टत्वाभावात्। अत एवातीतभोजनार्थी न प्र
वर्त्तते। अतीततत्प्रागभावेच्छाविरहात्। ननु साम्प्रतिकविरक्त्यानेन भाविभोजनरागे भोगसाधने स्वकृतिसाध्येष्टसाधनत्वज्ञानान्न कु
तोऽन प्रवर्त्ततेऽनो मा विरोधस्यासिद्धत्वात्। यत्नेः सिद्धविषयत्वनियमात्। रागोपायापरिचयाच्च। सिद्धेऽपि प्रवर्त्तत एव देवताराधनार्थवृत्ति
चेन्न॥ सिद्धेऽपि चिकीर्षाविरहेऽपि आगारादावप्यप्रवृत्तिप्रसंगात्। देवताराधनादेरप्यसिद्धत्वेन तत्राप्रवृत्तिप्रसंगाच्च। किं च रागोपायापरिचये न
च माप्रवृत्तिः स्वकृतिप्रसंग। इष्टसाधनत्वे न ज्ञाते रागे प्रवृत्तिप्रसंगे किं मानाभावात् निहितकृतिसाध्येष्टसाधनत्वेन ज्ञातेऽपि तदुपायज्ञान
न त्र प्रवर्त्तेकं गौरवात्। मित्रविषयत्वाच्चेति चेत्॥ मैवं पौवने हि नावश्यं प्रवर्त्तत एव रागी। बाल्ये तु रागोपायस्य तत्कृत्वाम तत्कृतेदानीं रागेन
सिध्यतीति स्वकृत्यसाध्यताज्ञानादेव न प्रवर्त्तते। पश्चात्तु स्वल्पविनापाके स्वकृत्यसाध्यताज्ञानान्॥ रागोपायेन स्वकृतिसाध्येष्टसाध
नत्वेन ज्ञाते देवताराधनादौ प्रवर्त्तत एव। अत एव जीवघातमकृत्वा मकृत्वा पापागस्तमकृत्वा एवं साधयितुं न शक्यत इति क्रमशो वधा राम:
तादौ प्रवर्त्तते न पुनरुपपत्त्या। सिद्धस्य सिद्धक्रियाविषयत्वभावत्वात् प्रवर्त्तते। यागानन्तरस्वर्गाद्यर्थं प्रवर्त्तते। कर्मान्तरविनैव यागकृतिस्तन्ने ३६

मस्तुः कश्चित्कमपि व्यापारयति। किंत्वनुनिष्पादितमरणफलको व्यापारो हिंसा। यदनन्तरं मरणं भवत्येव। न चैवं सेनस्तथा कु
पादौ चन मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमिति चेन्न। एवं सति गोस्वामिनः। मरणानुद्देशेन हि सनाराचाहतस्य तत्रीलरोव हिंसा न
स्यात्। किंच हिंनास्ति धात्वर्थः वत्सोद्देशकफलमप्यवहितमेव मरणं। अव्यवहितफलकव्यापारस्यैव सर्वत्र धात्वर्थत्वात्।
अन्यथा परंपराविच्छिन्नफलकामेष्टं तण्डुलकं यादो वयि पचतीति प्रयोगप्रसंगात्। एवं न हिं खड्गादिघातानंतरं विलंबेन मर
णे उष्णापाकपरंपरया वा त्रेविषप्रयोगेण वा तत्र हतत्वं प्रायश्चित्तादि च न स्यादिति चेन्न। प्रायश्चित्ततुल्यतार्थं हि तत्र हतत्वव्यपदेशो गौणः। विनि
गमकं च लाघवमेव वस्तुतस्तु। मरणोद्देशेन कृतो दृष्टाद्वारकस्तदनुकूलो व्यापारो हिंसा। एतेन श्राद्धे दृष्टद्वारा मरणसाधनमतो न हिंसा। यदि द
दृष्टद्वाराणि मरणसाधनं हिंसा स्यात् तदा समगीतेलाभ्यगस्य दृष्टद्वारेष्टभायाविनाशहेतुत्वाद्दृष्टसंगकर्तुर्हिंसकत्वापत्तिः। अत एव कूपादौ मर
णेऽपि न गोवधकर्तृत्वं तत्कर्तुः। गललग्नत्रमरणेन भोक्तुर्न वा परिवेषयितुरात्महंतृत्वं ब्रह्महंतृत्वं वा। त्रत्र पाकपरंपरया विलंबेन विषप्रयोगेण
वा हंतृत्वं स्वमेव। न त्वनुनिष्पादितमरणफलकत्वं। गललग्नया मरणे स्वहंतृत्वापत्तेः। अन्यो द्देशेन च्छिन्नारावेन हतेब्राह्मणो ब्रह्महंतृत्वं न
स्यादिति चेन्न इष्टायतेः। व्यपदेशस्तु गौणः। प्रयोगो लक्षणायापि समर्थयितुं शक्यते। लक्ष्मणोऽति प्रसंगो वारयितुं न शक्यत इति दमवविनि

श०चि० गमकं अत एव। तदुद्देशेन कृतेपि निषिद्धे प्रायश्चित्तार्धमुक्तं। अपरे त्वनभिसंहितनरान्तरव्यापारमद्वारीकृत्य मरणसाधने हिंसात्वं का
३८ रस्यानभिसंहितनरान्तरव्यापारद्वारा मरणसाधनत्वं तस्य हननान्तरव्यापारोनाभिसंहितः किंतु वनलाभ इति खड्गकारो न घातकः विषस्यान्न
प्रक्षेपेन नरान्तरस्य व्यापारो भोजनमेवाभिसंहितः अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसंधायान्ने विषप्रयोगादिति हिंसैवाले विषप्रयोग इति तन्न। गलनलग्न
कवलाद्यन्नमरणात्तत्र परिवेषयितुर्घातकत्वापातात् अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसंधाय परिवेषणात्। भोक्तुरात्महंतृत्वापत्तेश्च। अनभिसंहितनरां
तरव्यापारमद्वारीकृत्य मरणानुकूलान्नभक्षणानुष्ठानात्। अत एवाव्यवहितप्राणवियोगफलको व्यापारो हिंसनमग्राह्यकपरंपरयाप्युद्देहं
तत्त्वव्यापारस्याव्यवधायकत्वादिति निरस्तं। स्यादेतत्तन्नेष्टसाधनताविधिः तिसंध्योपासनादौ फलाभावात्। अथ नास्त्येव तत्र संध्याद्यर्थवा
दिक विधिवाक्ये वा न फलश्रुतमस्ति। संध्यामुपासते ये तु नियतं शंसितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनमित्याद्यर्थवादान् दृष्टादृष्टर
हः श्राद्धपितृभ्यः प्रीतिमावहन्नित्यादिविधिश्रवणात्। कल्पितेन फलेनापि अतो यत्र न फलं श्रुति तत्र विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गः फलमिति चेत्। कामनोपा
धिकार्यत्वेन पागवन्नित्यता भंगप्रसंगात्। अहरहः संध्यामुपासीतेति कालजीविमात्रकृतिसाध्यसंध्यावंदनमवगतं। कामनोपाधिकार्यत्वे च यदा फ राम०
लकामना नास्ति तदा न तत्समय एव कर्तव्यता न स्यात्। न हि तत्काले फलकामनावश्यंभावः प्रमाणाभावात्। किंच प्रथमप्रवृत्तेनापि निरपेक्षा ह ३८

भवात्। इष्टसाधनेचेष्टोत्पत्तिनांतरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वविशेषणानां तु तज्ज्ञानाभावः कारणं किंतु तदेव विषयतया पाका
रणानावच्छेदकलाघवादिति। तेन मधुविषसंपृक्तान्नभोजने न प्रवृत्तिः परेणापि प्रवृत्तेः एवं लिंगविशेषणत्वेनान्यथावानुज्ञानो धर्मा
गस्वीकारात्। एवं चाल्पायाससाध्यादिष्टोत्पत्तिसंभवे बहुायाससाध्ये न प्रवृत्तिः अत एव तुल्यस्वर्गफले बहुवित्तव्ययायाससाध्ये ज्योतिष्टो
मादौ फलभूमा कल्प्यते अन्यथा ऽल्पायाससाध्यादेव स्वर्गोत्पत्तिसंभवे तत्रा प्रवृत्त्यापत्तेरनुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तिर्हि विधेः स्यात् बलव
दिष्टाननुबंधित्वं न विशेषणं बहुवित्तव्ययायाससाध्ये बहुतरदुःखेप्यबलवत्त्वे विरल्पदुःखस्यापि बलवत्त्वमिति तदननुगमस्य न स्याभावा
ननैवोपपत्तेः। निष्ठस्याधिकत्वं बलवत्त्वं तस्याप्युक्तातिरिक्तस्याननुगमात्। आस्तिकस्य निषिद्धत्वेन ज्ञातेपि प्रवृत्तिः रागद्वेषयो
रुत्कटत्वेन नरकसाधनताज्ञानतिरोधानात्। ननु कलञ्जभक्षणे पि हिंसात्वविध्यर्थप्रतिषेधानुपपत्तिः न भक्षणस्यानिष्टसाधनता
त्। न चासुराविद्विषति वत्सर्वदा सत्त्वक्षणापादित्वेष्टानिष्टसाधनस्य सविशेषणो हीति न्यायेन विशेषणनिषेधपर्यवसायिपि पाककलञ्जभक्षणा
भिष्टोत्पत्तिनांतरीयकदुःखाधिकदुःखसाधनमिति न कलञ्जभक्षणे हिंसनेन वा धनाज्ञ इष्टसाधनताबोधकस्य विधेः सामान्यतोनिषेधा
नुपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनविशेषेणापर्यवसानात् वाशकविशेषणानिषेधपरत्वेनज्ञइतिषेधानुपपत्तेर्बलवदनिष्टान

वि॰ श॰ नुबंधीष्टसाधनविशेषेतात्पर्यं तथा चाशक्यविशेषणता निषेधपरत्वं नञ इति कश्चित्। तन्न। यथा श्येनयोग्यतया छिद्रं विहाय बलवत्त्वेन नत्रि-
नराद्वयो न तु छिद्रे नरत्वेन युगपद्वृत्तिरूपविरोधात्। तथा चापि बलवदनिष्टाननुबंधित्वेन नोपस्थितिः। किं कथं तन्निषेधः। श्येनेनाभिच-
३० रन् यजेतेत्यत्र कथं विधिप्रवृत्तिः हिंसापापबलवदनिष्टसाधनत्वादिति चिन्त्यमत्र कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वमेव योग्यतया श्ये-
नेन तु बलवदनिष्टाननुबंधित्वमपि अयोग्यत्वात्।। न तार्थवादेन पापश्रुतेर्नोपदेशेन च हिंसापापबलवदनिष्टसाधनत्वावगमात् श्ये-
नस्य विहितत्वेऽपि श्येने विगानाच्च नास्तिकप्रवृत्तिः। रागद्वेषयोरुत्कटत्वेनानिष्टानुबंधाद्यतिरस्कारात् कस्यचित् प्रवृत्तिरिति केचित्। श्येने त्व-
भिचारस्यैव फलत्वेन श्येनता तद्वधसाधनत्वेन श्येनो विधीयते न तु वधसाध्यनरकसाधनं नरकसाधनत्वेन। न च कस्य फलत्वेनाष्टते गन-
वज्जनकजनकस्य जनकत्वनियमः कुंभकारपितृपरंपराया अपि कुंभजनकत्वापत्तेः विधितस्तु श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबंधित्वबोधना-
भाव तच्छ्येनस्य न स्वर्गाहेतुत्वे श्यपेक्षितत्वे शिवधहेतुत्वे वा। विगानेन प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्। श्येनाद्रूपोऽवयोर्द्वायोः श्येनस्यापि प्रति- राम॰
संधानेन विगानात्। ननु श्येनो मरणात्मककर्मानुकूलव्यापारत्वेन हिंसा। सा च नरकजनिकेति चेत्। न हिंसात्वस्य परंपरासाधारणफलजनकव्या-
पारे हिंसा। कृपाद्यनेन बहुत्वे नर्तकर्तुर्गोवधेकर्तृत्वापत्तेः वध्यस्यापि हंतृमत्स्यादनहेतोः रागस्य हंतृत्वप्रसंगाच्च। न च वस्तुतः साक्षान् ३०

रहः श्रुसातत्कालजीविमात्रस्याधिकारोवगतः तथाचतत्रापेक्षचरमप्रश्नार्थवादोपनीतफलकामस्यैनतत्राधिकारः प्रथमप्रश्नोहाहः
स्यतिविरोधात्। निर्लेपफलस्यतेर्थवादस्यवक्तृतोतासर्थ्यं॥ अतएवप्रत्यवायपरिहारोपिनफलंतत्कामनोयाधिकार्यत्वेनिरस्तात्स्तेः किंचनिसे
कर्तव्यताबोधनात्प्राकृत्प्रत्यक्षेनप्रमाणामस्ति। विधेः कर्तव्यत्वमवगम्यकर्तव्याकरणोप्रत्यवायकल्पनेविधिश्चफलाभावेनप्रथमंमन्त्रकोरवर
वंचापसकाप्रमितौविधिप्रवृत्तिः तत्रहेतौचकर्तव्याकरणोप्रत्यवायकल्पनमिसम्नोमाश्रयः। अपरेतनविधेः कर्तव्यत्वमवगम्यकर्तव्याकरणोप्रत्य
वायकल्पनंनेयनमीमांश्रयः किंतुनिंदार्थवादेनप्राप्तिश्चेनोपदेशेनवोपासनस्यप्रत्यवायस्थस्पतावद्यपराहस्याभावः प्रत्यवायहेतुत्वमवगतम्
थाचसंध्योपासनाभावः प्रत्यवायहेतुः स्वसाधनत्वात्तदभावः संध्योपासनंतु स्वसाधनाभावत्वेनफलंप्राप्तश्चित्तेपापध्वंसवदितिनसाधन
त्वेनकृतिर्बोध्यतेविधिना। नचैवंप्रत्यवायपरिहारएवफलमस्त्वितिवाच्यं॥ परिहारस्यप्रागभावरूपत्वेनादित्वपसाध्यत्वात्। नचोपासनाकर
णंप्रत्यवायहेतुः नोपासनाभावः तथाचतदुःखसाधनाभावत्वेनकृतिरिष्टानतूपासनमितिवाच्यं। निंदार्थवादस्योभयत्रसत्वेनोभयस्यापितथात्वा
दिति। तत्रएवमपिकाम्यत्वेनिमत्तत्वेतिप्रसंगात्। किंच अकुर्वन्विहितंकर्मेत्यादिनानोपासनेयश्चिमामित्यादिनाचकरणाभावस्यैवहेतुत्वबोध
तेनतुतद्विषयाभावस्य। अन्यथाकर्तुः प्रत्यवायोनास्यादेतिकथंस्यात्। विषयाभावस्यसाधारणत्वात् वस्तुतस्तुकृतिसाध्यत्वेसतीष्टसाधनतासा

नप्रवर्तेकत्वेननिर्दिष्टेदानचकृतौकृतिसाध्यत्वमस्यतोनकिंचिदेतत्वान्वीनास्तुनिसात्स्वेप्रागभावोदुरितद्वाराकुत्वसाधनंतत्प्रभावोदृष्टेदुःखसाधनाभावत्वेनेष्टतत्साधनत्वेनकृतिसाध्यत्वेनचसंचसंध्योपासनंविधीयतइतितत्वेनिंदार्थवादिनासंध्योपासनाभावःतदकरणावाप्रसवायहेतुरवगतोनचएवंभावःप्रथमंप्रमाणाभावेनतदनुपस्थितेःविधेरिष्टसाधनत्वबोधकत्वात्पारशेषणाएवमिष्टकल्पनइतिचेतर्हिविश्वजिन्यायास्वर्गएवफलकल्पनाकाम्यत्वस्यचपापिस्वीकारात।किंचविधिप्रवृत्तौअपूर्वज्ञानअपूर्वज्ञानेचविधिप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयः।यावज्जीवनैमित्तिकनिर्वाहस्यतत्तदाश्रमविहितकर्मणामस्यकृपरिपालनस्यचब्रह्मलोकावाप्तिःफलंश्रूयते।तथाचनित्यस्यसफलकत्वमितिकेचित।।तत्र।तस्यविधेर्नित्यविधित्वमुपजीव्यप्रवृत्तेः।तस्यचफलाभावेनप्रथममनुक्तत्वात।अन्यथापरस्परसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयः।तस्मात्कार्यतैवविधिः।ननुनित्येवेदात्कार्यताज्ञानेपिस्वप्रयोजनज्ञानविनाकथंप्रवृत्तिः।नहिप्रयोजनमनुद्दिश्यमंदोपिप्रवर्त्ततेइतिचेत।।न।।नित्यफलबाधेनप्रवृत्तिमात्रेप्रयोजनज्ञानस्याप्रयोजकत्वात।काम्येपिप्रयोजनज्ञानंनसाक्षात्प्रवर्त्तकं उपायाविषयत्वात।प्रयोजनेप्रवृत्तेश्च।किंतिष्टसाधनताज्ञानद्वाराकार्यताज्ञानोपक्षीणमेवाकथमयंनिर्णयः।नित्येदृष्टसाधनताज्ञानासंभवात।कार्यताज्ञानस्यवेदादपिसंभवात।ननुनिःफलेदुःखैकफलेवाप्रेक्षावतांकथंप्रवृत्तिः।न।वेदाधीनकार्यताज्ञानस्यवेदसत्वात।सफलप्रवृत्तावपितस्यैवतंत्रत्वात।यत्तुलौकिकेनिःफलेवानप्रवर्त्ततेतदिष्टसाधनतालिंगकस्यकार्यता

ज्ञानस्यवेदाधीनस्यवा।नावातानचदुःखैकफलत्वज्ञानंप्रतिबंधकंसतिकार्यताज्ञानेतस्यप्रतिबंधकत्वादर्शनात्।अथवाकाम्येलिङो
ऽपूर्ववाचकत्वान्नित्येपिलिङोयागमनादिविषयकमपूर्वंबोध्यतेतच्चनिःफलमपिस्वर्गवत्स्वतएवप्रयोजनंनित्यसमप्यर्थमात्रंचेति।उच्य
तेसर्वत्रनित्यफलश्रवणात्।नीविफलकामस्यसंवलिताधिकारः।यथोपरागनैमित्तिकस्नानश्राद्धादिफलश्रुतेःकाम्यत्रकारणोप्रायश्चि
त्तादिश्रुतेस्वनियतकर्तव्यताकं।यथावाषोडशश्राद्धेप्रेतत्वविमुक्तिकामनाश्रुतेःप्रेतत्वविमुक्तिहेतुषोडशश्राद्धंसकलंविधायमहाजनाना
माचारात्काम्यत्वनित्यार्थवादेनाकरणेनरकश्रुतेरवश्यकर्तव्यत्वं।तथासंध्योपासनमपिफलश्रुतेःकाम्यं।अकरणेनरकश्रुतेःप्रायश्चित्तोपदे
शाच्चनियतकर्तव्यताकं।यत्तुयागेकाम्यत्वेपिनियतकर्तव्यताकत्वेतत्करणेप्रायश्चित्तानुपदेशात्।नचनित्यफलेकामनापात्रसंभवइतिका
लकाम्यत्वपाठवन्नित्यफलेकामनासंभवात्।यत्तुप्रथमप्रवृत्तोहरहःश्रुसात्।कालजीविमात्रस्याधिकारबोधनात्नफलकामस्याधिक
रइति॥तन्न॥अहरहःश्रुत्यर्थवादयोःप्रथमगृहीतैकवाक्यताबलेनतत्कालजीविफलकामस्यसंवलिताधिकारात्।अर्थवादोपस्थि
तफलान्वयविनैकवाक्यताभंगात्।नचार्थवादस्यस्तुतिपरत्वात्तेनैकवाक्यताबाधकंविनास्वार्थपरित्यागात्।विधिवाक्योपस्थितेफलेवि
धिवाक्यस्यफलमादायैवाहरहःश्रुत्याकार्यताबोधनात्।नन्वेवंतत्कालजीविकामिनोधिकारेयदाफलकामनाविरहस्तदाश्रुतेरबा

प्रा॰वि॰ ४० विकाराभावान्नियतकर्त्तव्यतानस्यात्। अधिकृताकरणेहिप्रत्यवायः न त्वकरणमात्रमितिचेत् न नैमित्तिकेपि तत्कालेकस्यचित्कामनाविरहेणो
नियतकर्त्तव्यतापत्तेः। अथार्थवादाभावे नौत्सर्गिकी फलकामनास्त्येव फलत्वानस्य स्वविषयेच्छाजनकस्वभावत्वात्। यस्य तु मुक्तापवादेन फलो
त्तरे कामना नास्ति तस्याकरणेनापि न प्रत्यवाय इति तुल्यम्। किंचार्थवादोपस्थितफलोपाधिकर्त्तव्यत्वेऽभिमतेऽकुर्वन् विहितं कर्मेत्यादिवाक्यात् शौचे
ष्यतिसंध्यावन्दनाकरणे निन्दार्थवदिनं नरकश्रुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच्च प्रत्यवायकल्पनेन तत्फलकामनाविरहेपि प्रत्यवायपरिहारार्थं नियम
तः प्रवर्त्तते विधिप्रवृत्यनन्तरं प्रत्यवायस्य प्रामाणिकत्वात्। अकरणेनु यस्य करणेन प्रत्यवायप्रागभावस्य साध्यत्वात् नैमित्तिके फलोपाधि
कर्त्तव्यत्वे कामनाविरहेपि नियतकर्त्तव्यत्वे कामनाविरहेपि नियतकर्त्तव्यतावत्। यत्तु निःफलेपि निष्येवेदाधीनकार्यताज्ञानात्प्रवर्त्तत इति त
न्न। दुःखैकफलत्वेन ज्ञायमाने प्रेक्षावतां कृतेरनुत्पादनियमात्। अयोग्यतापानिस्तृति साध्यत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात्। अत एव माध्या
यासनमफलमपि क्रियते। वेदबोधितकर्त्तव्यताकत्वादित्साधाकयगुरुमननमेतच्च गुरोर्मतमपि सन्निधापयेयेऽस्मिन्नवाच्यो वार्यः। यत्तु यदा पूर्व
स्वतएवप्रयोजनमिष्टसाधनत्वपि नात्र वेतनवापिकामयते मिष्टत्वहानापत्तेः। किंच सुखदुःखाभावश्च मुख्यप्रयोजनत्वात्साधनं च गौणम्। नित्या राम॰
पूर्वं तु तेषु नैकमपि यदुक्तात्कामापूर्वं च सुखहेतुगौणप्रयोजनं प्रवर्त्तकं विध्यनुरोधेन तदपि प्रवर्त्तकं कल्प्यत इति चेन्न। प्रवर्त्तनीयेन स्वो ४०

केनतत्सप्रयोजनत्वेनाज्ञानात्। गृहगाानित्यापूर्वप्रयोजनमुक्तामित्साध्यमानेपिनादरः प्रेक्षावतां मुक्तिस्वर्गावलौकिकावपि सुख
दुःखाभावत्वेनज्ञायमानतया प्रयोजने। तस्माद्देववदनु गृह्यमाणेपि लघुत्वे तदयं संक्षेपो निःसंदुःखैकफलत्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः फलोपाधि
कर्तव्यतावाच्या। तच्च फलदुःखसाधनाभावः यडापूर्वे वेतत्तदिष्टाप्रवृत्त्य सर्थप्रसहमुपेया। तां विना प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तथा चार्थवादिकं विधिका
वाक्यश्रुतं च फलमस्ताकंतमस्येन। न च कामना विरहे गानियतकर्तव्यतानस्यात्। अपूर्वादीच्छाविरहेपि तुल्यत्वात्। प्रत्यवायपरिहारार्थं नि
यमतः प्रवृत्तिस्तत्रैवापत्रचन फलश्रुतिस्तत्र विश्वजिन्न्यायइति। न विदमिष्टसाधनमिति ज्ञानादेतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानाच्च प्रवृत्तिदर्शनात्प्र
थमस्येव प्रवर्तकस्य किंचिन्निगमकमुच्यते। फलेच्छायां स्वविषयविशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वेन कृप्तत्वादुपापच्चिकार्षापि बाधक विना तथा। वक्त
न क्तकृतिसाध्ययागस्य साध्यं इष्टं इति ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेपक्षेतेतिपरास्त। प्रथमं कृतिसाध्यो याग इति ज्ञानं ततः कृतिसाध्ययागसाध्यं इष्ट
इति ज्ञानं। विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति ज्ञानद्वयं तत्र वा ममत्तु यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनमित्येकमेव ज्ञानं। विशेषणज्ञानसा
ध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति ज्ञानद्वयं तत्र वा ममत्तु यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनमित्येकमेव ज्ञानं। न च कृतिसाध्यत्व यागे बोधयितापर्यवसिते ११
पुनः कृतिसाध्ययागस्य साध्यं इष्टं इति लिङा बोधयितुं शक्यमपि च एकस्वार्थान्वयमपरपदार्थे बोधयित्वात् तद्वितापरस्वार्थान्वयबोधक

चिं०प्रा० लस्यपदेऽप्रसक्तेः । पतिपदे च क्रस्य सहयोगात्वं पर्यायोपित्वापर्यवसिते पुनः स्वार्थो व्यपदोषकेन्वेः आहृतिप्रसंगः । अथ साध्यमिष्टंय
४१ सेतिसाध्येष्टकत्वलक्ष्यं । तथापि वकुरीस्वर्थायेक्षयाद्दृष्टस्य साधनमिति पक्षार्थस्य लघुत्वात् देव शक्यं । किंच तत्साध्यत्वेन नियमतस्तद्
न्तेरसत्वं । द्रउ साध्ये घटेऽभिचारात् । नापि तद्वच्छिन्नक्षणोत्तरक्षणएव सत्वं । एवकारोऽवच्छेद्यतद्व्युत्तेः । समयस्याकाशेऽप्रसिद्धेः । शब्दस्यत
देसाध्यत्वापत्तेः । अत एव न तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं । रूपेरसमसाध्यत्वापत्तेश्च । नापि तदवधिकोत्तरत्वव्याप्यसमयसंबंधः । तदुत्तरत्वव्या
प्यत्वस्योत्तरत्वानधिकरणकालावृत्तित्वं । तच्चाकाशेऽप्रसिद्धं । गुरुतरं च । तस्मात्साधनकालमेव तत्साध्यत्वं एवं चलाघवात्तत्साधनत्वज्ञानमे
व प्रवर्तकं । ननु तत्साधनकालज्ञानमिति । स्यादेनता दृष्टत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वमोपिमोऽज्ञेनप्रवर्त्तेत । मनसा तन्मेरिष्टत्वज्ञानात् । अथ स्वरूपसत्त्व
पिफलेच्छाकारणं सा च सिद्धत्पाते सोनास्तीतिचेन । हेतेव भावश्यकत्वात् फलेच्छेवकारणं । ननु तज्ज्ञानं गौरवात् । किंचेच्छाज्ञानस्यकारणत्वे
इच्छाकारणं न स्यात् । स्वज्ञानेन नतत्रनाशात् । इच्छानज्ञानधारकल्पनेऽनवस्था । अपि चेच्छाविषयः सुखमिति ज्ञानं न मानसस्य सुखस्यासिद्धत्
पातविशेष्यकसाक्षात्कारस्य तत्सन्निकर्षविनाभावात् । उं इनाहावपीष्टत्वज्ञानं न संभवति मनसो बहिः स्वातंत्र्यात् । नापि चक्षुरादिना ज्ञा राम०
तः कृतोऽस्ति बलिष्टमिति ज्ञानं तत्र विशेष्यसंनिकर्षात् । वस्तुतस्त्विष्टस्य विशिष्य सुखत्वादिना । ज्ञानेप्यागपाकाद्विष्टसाधनताज्ञानेऽप्यप्र ४१

इति प्रसंगः। दृष्टस्याल्पाधिक्याभावेन नानाप्रकारकत्वेन च विशिष्यानध्यवसायात् न चेच्छाविषयत्वावच्छेदकसुखत्वादेरुपलक्षणतापि
स्वत्वं सुखदुःखाभाववत्तत्साधनेष्वनुगतस्योपलक्षणस्याभावेनाननुगमादिति। उच्यते। यदिच्छातत्साधनताज्ञानमेव लोके वेदे साधारणं प्रवर्त्त
कं तेषां सुखदुःखाभावतत्साधनत्वेनेच्छाविषयाणामननुगतानामपि वस्तुसदिच्छाविषयत्वमेवानुगमकमेव परं सुखत्वादि विच्छाम भवति स्व
र्गेति साध्यत्वे सति सुखादिसाधनमिति ज्ञानं न दाघाकादौ प्रवर्त्तते तेनेवं प्रवर्त्तकत्वान् विषयस्य नानात्वेन तद्वत्तेर्विधिप्रत्ययस्य नानार्थत्व
प्रसंग इति चेत्। न। सुखत्वादिनाननुगतमिष्टत्वेनानुगतफलप्रतिसाधनत्वस्य यागादेर्लिङादिना बोधनात्। तथा च फलानामनुगमार्थं फलेच्छा
शे कयान्त्विच्छाज्ञानकारणत्वेन। अथैवं सुखादिसाधनत्वज्ञानप्रवर्त्तकं तत्र शक्यमननुगमात्। पक्षे शक्यमिष्टसाधनत्वे तज्ज्ञानेन प्रवर्त्तकमिति वि
धेः प्रवर्त्तकतानस्यादिति चेत्। मा। कुतो देवमेवं किं तु इष्टसाधनं यागः इति लिङा। बोधितेऽपि काङ्क्षायां काम्यत्वेन श्रुतः स्वर्ग एवेष्टत्वेनावगम्यते तथा
च स्वर्गकामसमभिव्याहारात् स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं प्रवर्त्तकमुत्पद्यते। एवं च विधिरुपस्थानजन्यज्ञाने प्रयत्ने क्व। पद्यन्तु सर्वेषामेव विधेने साक्षा
त्प्रवर्त्तकत्वविधेः स्वकृतिसाध्यतादेरनवगमात्। इष्टसाधनत्वावगमिष्टसाधनं यागः स्वर्गकामत्वात् दर्शवाक्यावगतस्वर्गकामवदित्यनन्तरम
र्थात्प्रतीयते। तन्नाय दिच्छातत्साधनमिति शाब्दज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्तेस्तत्प्रतीतिनिःफला। अथेष्टसाधनत्वमात्रं विध्यर्थः स्वर्गादिसाधनतालाभ

५

शा॰वि॰ स्तसमभिव्याहारात् इष्टसाधनताया क्षेपितस्योपडीयत्वात् तथाहि पचेतेसतेन यागः कृतिसाध्यः साधनं चेति बोधिते साधनस्य साध्याकां
४२ क्षायां कामनाविषयत्वेन श्रुतोऽसिद्धः स्वर्ग एव साधनाकांक्षी साध्यत्वेनावगम्यते उपस्थितत्वात् न च यागस्य साधनाकांक्षाकृतिसाध्यत्वे
नैवोपस्थितेः। अत एव विश्वजिदादौ स्वर्ग एव साध्यत्वेन कल्प्यते इति इष्टसाधनताविधिपक्षे तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्व
मेधेन यजते इत्यादावर्थवादे विधिबोध्येष्टसाधनत्वस्यार्थवादादेवावगमात् कुतो विधिकल्पनमिति चेत्। अविनाभावात्। तथा हि तत्साधनत्वस्य
विधेयत्वव्याप्यत्वात् व्यापकानुपलम्भबाधो न रागवत्। प्रयोगेऽन्ना भावाच्च तत्कल्पनं तत्रैव संप्रदायः। यत्त्विष्टसाधनत्वाभिधाने कर्तरि लिङ्भ्रमः
नादृष्टार्थोऽयोगात्मा साध्यानित्ये न विहिताधिकारविहितात् ततो पानं स्यादिति। तन्न। उपायताभिधानेऽपि तद्विशेषकरणत्वानभिधानात्। वस्तुत
स्तत्र अभिहितावयवलम्भ्यं प्रयोगे इष्टसाधनत्वं इष्टसाधनत्वमात्रस्य लिङर्थत्वात्। न व्याप्तिः चिकीर्षाद्वारा ज्ञानस्य कृतौ हेतुत्वात् चिकीर्षा च कृ
तिविषयाप्रकृत्यर्थयोगे चेच्छावाचित्वात्॥ पिपक्षादिवत्। ननु कृतिविषययागादिविषये कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छापि व्यापकत्वया राम॰
गादेः प्रकृत्यर्थसन्निवेशत्वात्। न हि कृतिवाचकस्य तद्विषयवाचकत्वं कारतोऽनुसेतद्विषये संशयात्। एवं कृतौ विष्टसाधनताज्ञानाच्चेत्सा ४२
ध्येष्टताहेत्वादौ तथा कल्पनात्। यदा च कृतौ विष्टा तदा सैव चिकीर्षा इच्छामात्रे न तु कृतिसाध्यताज्ञानान्। हेतौ कृतिसाध्यत्वाभावो

अथ पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छाऽनुभवसिद्धा अनुभवापलापे चेदुपेक्षणीयत्वापत्तेः साच कृतिसाध्यताज्ञानात्सा च चिकीर्षा यदा प्रति
पाद्यापि कृतिहेतुः समानविषयत्वात् । ननु कृत्ताध्या कृतिहेतुः कृतिविषयाविषयकत्वादिति चेत् अस्ति तावत्साकं कृत्ताविच्छा इष्टी ष्टावत् अ
स्ति च कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा पाके तथापि कृतौ चैव कृतिकारणं लाघवात् । ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा गौरवात् । धात्वर्थानुपपत्तेः कृतिस्वरूपे
ऽप्येव नो इतीति चेन्न । पाकादि कृतौ इष्टसाधनतामानात् पाककृतौ विच्छा ततः कर्मारिवा तिरस्तुपगमात् । न चावगतिप्रहृ त्यौः समानविषय
त्वमुभयसिद्धं तस्यैव विचार्यत्वात् । कथं तर्हि पाकं कृत्वा साधयानीतीच्छा यथा वन्हिसाध्यत्वेनेष्टसाधनज्ञानवगमात् वन्हिना पाकं साधया
मीतीच्छा तथा कृतिसाध्यत्वेनेष्टसाधनत्वात् साकं स्व पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छा अन्यथा तत्र दुपासाध्यत्वेनेच्छा यागादौ तन्नदुपाय साध्यत्व
प्रकारकज्ञानात्स्यादिष्टनं तत्कारणाकल्पना स्यात् । मम नु पापेच्छा यामिष्टसाधनत्वज्ञानमेव हेतुः क्रियापदा कृतेरिष्टसाधनत्वज्ञाने क्रि
यायां अपीष्टसाधनत्वविषयइति कृतौ इच्छा भवती क्रियाविषयायामपि भवतीति ज्ञानेच्छा प्रवृत्त्योर्नासमानविषयत्तापि । अत एव याकं चिकीर्ष
तीति चिकीर्षाविषयतया पाकः प्रतीयते यथा इच्छाविषयतया पाकः प्रतीयत इति तत्स्य कर्मतायामं जिगमिषतिग्रामं जिघांसति स एव ग्रामादे
रिव । नहि ग्रामादा विच्छासिद्धत्वात् । अत एव भोगस्यैव चिकीर्षा तदनुकूलकृतेरिष्टहेतुत्वात् । अन्यथा कृति साध्येष्टसाधनता विधिप्रत्ययेपि

६

चि॰ग्र॰ नैयिकीर्थायांसामग्र्यंतरकल्प्यते।एवंचसंध्यावंदनंदुःखसाधनाभावरूपत्वेनेष्टतत्साधनंकृतिरितिलिङर्थः अन्यथाकृतिनिकृतिसाध्या॰
४३ संध्यावंदनेनेष्टसाधनमितिकस्यकृतिसाध्यत्वेसतीष्टसाधनत्वविध्यर्थः स्यात्॰ अतएवएकप्रसयाभिधेयत्वप्रसासेतेरतंगतयाविधिप्रस
याभिधेयेष्टसाधनत्वस्यकृतावेवाचयोनप्रकृत्यर्थेतथैववैदिकीवैकारणाज्ञानस्यजनकत्वात्प्रकृत्यर्थस्यचकृतौविषयत्वेनान्वयइति उक्ते
॥वन्हिसाध्यत्वेनकृतिसाध्यत्वेनवानयाकस्यौदनसाधनतेमुक्तेकथंतर्हिवन्हिनायाकंसाधयामीतीछेतिचेन्न।इष्टसाधनत्वेनज्ञातेयत्रयत्ना
ध्यत्वज्ञायतेतत्रतत्साध्यत्वेनेछाभवति।पथ्येष्टसाधनत्वेनज्ञातेपाकेवन्हिसाध्यत्वेज्ञानाद्वन्हिनासाधयामीतीछाएवकृतिसाध्यत्वेनावगतेइष्टसा
धनताज्ञानात्कृत्यासाधयामीतीछा।तथाचेष्टसाधनत्वेनकृतिसाध्यत्वेनचज्ञातेसाध्यत्वप्रकारिकेछा।नत्विष्टसाधनताज्ञानमात्रादिति।अथवा
र्यात्तप्रवर्त्तकमिष्टसाधनताज्ञानमेवलिङर्थस्तस्याभिधापनःलाघवात्।पाककुर्याःकुर्यामित्यत्रविधिलिङः संबोध्यस्वकर्त्तृकक्रि
येछाभिधायकत्वेनाताप्रार्थनाप्रसादिलिङोवक्त्रादीछाभिधायकत्वेनलिङात्रस्येछाभिधायकत्वकल्पना॥एवंचस्वर्गकामोयजेतेत्यस्यस्व
र्गकामस्यकृतिसाध्यतयायागोयागपनोवाअप्राप्तेष्टइत्यर्थः ततोपोव्यापारोयस्यकृतिसाध्यतथापव्यापारविषयोपत्रोवापस्यामेनेव्यतेसतेस राम॰
वत्वेवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनमितिव्याप्तियहातपागस्येष्टसाधनत्वमनुमिनोति।तथाहि।यागोमदिष्टसाधनोमस्तपत्वविषयतयाभेनेष्यमा ४३

णात्वात्पथामत्पित्रामत्प्रयत्नविषयतयेष्यमाणाममद्भोजनंमदिष्टसाधनंतथाचेदतस्मात्तथा।एवंनकलञ्जंभक्षयेदित्यस्यममकलं
ञ्जभक्षणंमत्प्रयत्नेनानिष्टाविषयइत्यर्थः।ततःकलञ्जभक्षणंममबलवदनिष्टसाधनं।मदिष्टसाधनत्वेसत्यपिनमत्प्रयत्नविषयतया
तिष्यमाणत्वात्।यथामत्पित्रामत्प्रयत्नविषयतयानिष्यमाणंमधुविषसंपृक्तान्नभोजनंममबलवदनिष्टसाधनं।तथाचेदंतस्मात्तथा।स
चाप्येवंवक्ताभगवानीश्वरएव।यत्त्वेदेयोस्त्येषयत्नोपैतितंप्रतिविधिरेवतावहर्भइवश्रुतिकुमार्याःपुंयोगेप्रमाणानन्तर्हिलाघवता
सर्वगौरवादीश्वराधनन्तकल्पनादितिचेत्।न।लाघवादिनेष्ठावाचकत्वेनलोकेलिङः प्रमाणासिद्धत्वेफलमुखगौरवस्यादोषत्वात्।न
चकर्तुरस्मरणंबाधकंप्रागेवनिरासात्।तत्स्मिकामनापाचिषभक्षणंतद्धितिसाध्यतयानेश्वरेणेश्वथेततत्तोविषभक्षणस्येश्वरेच्छाविष
यत्वेपिनव्यभिचारः।यद्वायत्कामकृतिसाध्यत्वेनयोव्यापारोऽभ्यासेनेष्यतेसतस्येष्टसाधनंविषभक्षणंचतत्कामकृतिसाध्यत्वेनने
श्वरेच्छाविषयःमानाभावात्।।अतएवनकलञ्जंभक्षयेदित्यत्रफलञ्जभक्षणात्स्मिकामनयाभक्षणाप्रवृत्तस्यकृतिसाध्यत्वेनाप्रेच्छावि
षयोनेतितत्सोऽश्वरेच्छाविषयत्वेपिविशिष्टनिषेधउपपद्यते।अभिप्रायविधिपक्षेबलवदनिष्टाननुबन्धित्वमानुमानिकंइष्टसाध
नाविधिपक्षेतदपिशब्दमितिगौरवमिति।।छ।।अथस्वर्गकामोयजेतेत्यादौविष्टसाधनत्वंकार्यत्ववाचकविधिःससमभिव्याहृतक्रिया

श०चिं०
४५

वेपीतस्माच्चपीवात्तत्र्गुरवः। नाहत्यक्रियाकार्यतयालिङ्गबोधयितुंशक्यते। स्वर्गकामनियोज्याद्यपयोगपत्ताज्ञानविरहात्। कामना
विशिष्टस्यहिममेदंकार्यमितिबोद्धृत्वंतियोज्यत्वकामनायात्तबोधोपयोगेसतिभवति। सचकामनानन्तरंकाम्यसाधनताबोधात्कार्यता
बोधेसतिस्यात्। एवंचस्वर्गसाधनताबोधेसतिस्वर्गकामनियोज्याद्यपयोगपत्ता। नचकालांतरभाविस्वर्गेक्रियासाक्षात्परंपरासाधनंवेतिशङ्क्ये
बोधयितुमर्हति। आशुविनाशित्वात्। परंपराघटकानुपस्थितेश्च। तृतीयप्रकाराभावाच्च। अन्यथातमादायसाधनत्वसंभवात्कल्प्यमप्येवंन
स्यात्। इष्टसाधनताविधिपक्षेस्फुटैवानुपपत्तिः। कार्यताविधिपक्षेऽप्यन्यप्रकारतयासाधनत्वज्ञानमितिफलतोनकश्चिद्विशेषः। अतःक्रि
पातोऽन्यत्स्वर्गसाधनतार्हंकार्यंक्रियाकार्यतानिर्वाहकलिङ्गार्थः। ननुसज्ञानेपिचपदर्शनेयोग्यताहृष्टेचदुग्धपानपानस्याशुविनाशिनः
पुष्टिहेतुत्वमितिचेत्। न। यथाकथंचित्सञ्जातस्यापियोग्यपिसत्वेनयोग्यतापात्र्आवर्तकत्वापत्तेः। पदार्थतावच्छेदकेनसाजात्यस्याध
ज्ञातःपयःपिबतीत्यादौप्रकृतेवासंभवात्। तस्माद्वाच्यप्रयोजकरूपवत्त्वंसाजात्यं। अतएवद्रव्यत्वसकारणत्वेप्रयोजकमित्यपि
वन्हिसन्दिग्धाशुविनाशिनःकालांतरभाविफलजनकत्वेफलसमयपर्यंतस्थायिव्यापारजनकत्वंप्रयोजकमतोदृष्टंविनासाजात्यमेवनग
स्येते। घृतपानस्यैवैधबोधस्थितधातुसाम्यमादायपुष्टिसाधनत्वयोग्यताज्ञानविरहस्य। अथबाधकप्रमाणाभावोयोग्यतानचसाधनत्वमा

राम
४४

न्नेबाधकं। साक्षान्नबाधेपि परंपरासाधनतामादायतद्विश्रांतिसंभवात्। नच योग्यानुपलब्ध्याधारस्यबाधनात्परंपरासाधनत्वमपि बाधितं।
संस्कारस्यैवतस्यसंभवात्। अन्यथावाच्यप्यपूर्वोक्तेयाकामिकार्थानस्यात्। काम्यासाधनत्वात्। नहि परद्योग्यतस्य ब्याघ्रोपत्रयोग्यत्वेच
निःफलःप्रयासः नचकामिकार्थमपूर्वंतद्द्वारिकार्यांचकिंपतिवाच्यं। योगरागादिसनेननविरोधात्। तथापिद्वानुपस्थितिसापरंपरासाधनताभि
तितानननभवेदितिचेत्। संसं। किंतुस्वर्गसाधनयागाद्वतिज्ञानंसाक्षात्परंपरोदासीनंवस्तुसापरंपरासाधनविषयकमनुसंधानान्तरंयोग्य
तयापीभवितुशक्यं। यदि च साक्षात्परंपराविशेषद्वयव्यतिरिक्तसामान्यनास्यैवतदाननुगमः। किंवाविशेषयस्मिसाकांक्षपरंपरयावेति। नच
यावद्विशेषबाधेतद्बाधितंपरंपरासाधनत्वेःबाधादिति। मैवं। योग्यताहिस्वबाधकप्रमाविरहो वासकलबाधकप्रमाविरहो वा। आद्येवन्हिना
सिंचतीत्यादौस्वबाधकप्रमाततद्विरहोसंभवभेदेनत्तइतिद्वयोग्यमयोग्यंचेतिप्रसंगः। द्वितीयेतुयोग्यानुपलब्ध्यात्रिश्रयोऽन्यायः। प्रमा
या अयोग्यत्वात्। नचवाच्यं सकलबाधकप्रमाविरहः स्वरूपसंबंधप्रयोजकइति। अयोग्येपयोग्यता भ्रमादेवपदोबाधाभावप्रसङ्गात्। अन्य
स्यतत्वाधकप्रमाप्रमत्वात्। अथ च प्रयोजकरूपवत्त्वेनबाधकप्रमाविरहोनिश्चीयतइतिचेत्तर्हिप्राथमिकत्वात्सैवयोग्यता। नच सा प्रकृते
संभवतीत्युक्तम्। किंचैकविशेषबाधेशाब्दसामान्यज्ञानंतदितरविशेषप्रकारकतानियतं। छिद्रबाधेछिद्रेतरघटज्ञानवत्। नच बाधानुपस्थितिसा

श०चि० प्रकृते तथा घटते। एतेन यदुक्तं प्रशस्तरूपपशुवान्मैत्र इत्यत्र गौरश्यामविशेषानवगमेपि रूपमात्रमवगम्यते तथा विशेषानवगमेपि
४५ साधनत्वमात्रमिति। तत्रोक्तं। तत्रैकविशेषबाधाभावेनौदासीन्यसंभवात्। एतेन स्वर्गकामान्वयबलात् क्रियायाः फलसाधनत्वं तद्बलाद्
यटोः संस्कारस्यैव स्थायित्वं कल्प्यतां किमपूर्वेण। संकल्पविशेषस्य यागस्यैव प्रत्यक्षानुपलब्धेः अप्रत्यक्षात्मविशेषगुणानां प्रथमक्षणे एव स्व
विषयकप्रत्यक्षजननस्वभावादस्तु। न चैवं क्रियान्तरमपि तथा प्रमाणाभावात्। एवं लोकसिद्धक्रियाकार्यताव्युत्पत्तिरपि भग्ना न भवतीति परा
स्त। स्वर्गसाधनताया योग्यतया स्वर्गकामान्वयः तदन्वये च स्थायित्वमित्यन्योन्याश्रयात्। लोके च भिन्नग्राहकमानेन क्रियायाः क्षणिकत्वनिश्चया
द्वा। ननु देवपूजार्थो यजिः पूजाचाराधना गोचरवित्प्रीतिहेतुः क्रिया अतो देवताप्रीतिद्वारा यागस्य स्वर्गसाधनत्वं प्रीतेः क्षणिकत्वेपि प्रीत
तुभवजनितसंस्कारद्वारा तत्संभवात्। अत एवाग्नेयादौ प्रीतिभागितया अग्न्यादेर्देवत्वमिति चेत् न। यज देवपूजायामिति हि शाब्दिके
स्मृतिः स्मृतित्वादेव न स्वतः प्रमाणम्। न च यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे स्वर्गस्य देवताप्रीतिसाध्यत्वे वा मानान्तरमस्ति। वक्ष्यते च तत्त्वेन देवमा
न्मेव नास्ति। यत्र च विष्णुप्रीतिकामादिवादोस्ति तत्र विष्णुरेव प्रीतिर्न विरोधः षष्ठ्यर्थलक्षणादोषात्। विष्णुशब्दस्य प्रीतिविशेषवाचकत्वे वे श०म०
दस्यैव कल्प्यते। न च देवपूजार्थधात्वर्थबलात्तथा। अन्योन्याश्रयात्। नन्वेवमाग्नेयादीनां चस्मान्क्षणिकत्वायोग्यता नवगतो यरमापूर्वको ४५

रशात्वानवगमे कथमपूर्वकल्पनेति चेत्। काम्ये अपूर्वे वाच्यत्वस्थिता वाच्ये यागे तद्वारा साधनत्वस्य योग्यत्वसंभवात्। ननु प्रथमानन्तु
मोक्षाद्यसाधारणापायोगे रंत्वशतेन यादित्यत्र हेतुहेतुमतोर्लिङ् इत्यनुशासनात् लिङा वागोरशाशत यातनयोः द्विविधयोः प्रयोगेऽपि वोध्यते॥ प्रत्यक्षे गा
ऽनुभवस्मरणापेक्षितत्वसाधनत्वे साधनसाधनत्वे वाऽन्यमपि मध्यवर्त्तिघटितमिति दुरितकल्पनसंस्कारवत्। इहतु विधिमनुशिष्टा लिङः
कार्यतामाह॥ किंच कामी काम्यादन्यत्कामाव्यवहितसाधनतया ज्ञाते नैव कर्त्तव्यतया वैतीति नियमात् क्रियापाककामिनो व्ययोग्यपः न चैत् सि
कोमस्य पाके प्रवृत्तेर्व्यभिचारः ओदनकामस्य तत्र प्रवृत्तेः। तत्सिकामं न तु तत्कामनोपयोगि न तु साक्षात्। अन्यथा साधनसाधने प्रवृत्तिर्न स्या
त्। काम्यसाधनत्वं प्रवर्त्तकं लाघवादिति चेत्॥ भोजनकामस्य सिद्धौदनस्य पाके प्रवृत्तिप्रसंगात्। तस्योदनद्वारा भोजनसाधनत्वाविशेषात्। वि
शेषस्तु यत्राव्यवहितसाधनं पाकस्तत्र काम्यं। यत्काम्यं तत्रनाव्यवहितसाधनं पाक इति न प्रवृत्तिः। ननु पाकस्य सिद्धौदनद्वारा भोजनसाधनत्वं
न संभवति द्वारस्यासाध्यत्वाविवादात्। ओदनविशेषस्य च सिद्धौदनकामनाविरहात् तु तस्य तानवौदने सिद्धत्वात् यथा नकमनातत एवद्वारतापि न।
अपौदनांतरमसिद्धमादाय तु। ओदनांतरद्वाराचतथा प्रतिसंधानः अव्यवहितविशेषणोऽपि कुतो नयावेपवर्त्ततेऽओदनान्तरे द्वारे साक्षात्साधनत्वा
दिति चेत्। न। पाकस्य भोजनसाधनसाधनत्वे विशेषस्याप्रयोजकत्वे पौदनमात्रस्य द्वारत्वान्नस्य च साध्यत्वा + यद्वारतातर्हि कामनापि स्या

९

वि॰श्रु॰ ४६

त्समासिद्धत्वादितिचेत।न।पाकस्यैकविशेषद्वारतावाचोनविशेषांतरद्वारताविरोधीसकलविशेषस्यैकत्रद्वारत्वासंभवात।एकविशेषसि
द्धौतुतन्मात्रकामनाविछिद्यते।नहिकलविशेषसिद्धत्वेनसामान्यकामनाविच्छेदः।सकलविसकलविशेषसिद्धेरसंभवेनतदनुछेदप्रसं
गात।अथवाकाम्यादृष्टसाक्षात्साधनतायामानयलकर्तव्यतयाकामीवुध्यतेतत्काम्याव्यवहितसाधनमंतराहत्वेव।यद्वाकाम्यादृष्ट
तकामीप्रथमंकाम्याव्यवहितसाधनंकर्तव्यतयावेति।पश्चात्तेद्वाराव्यवहितसाधनमितिप्रथमयागेकामिकार्यताबोधोऽयोग्यतापराह
तएव।उक्तानास्ति।विवादविषयोलिङ्समभिव्याहृतक्रियान्वितकार्यताबोधोऽयोग्यतापराहतएव।उक्तानास्ति।विवादविषयोलिङ्समभि
व्याहृतक्रियान्वितकार्यताबोधिकाप्रमाणलिङ्त्वात।लौकिकलिङ्वत।लिङ्यस्याप्यंकार्यत्वंसमभिव्याहृतक्रियान्वितलिङुपस्थापितका
र्यत्वात।यच्चैतेतिकार्यत्ववत।यागोवाकार्यत्वेनान्वितः।लिङ्शक्यत्वानुप्रतिपाद्यत्वात्पाववदित्यनुमानात्क्रियाकार्यत्वावगमेनापूर्वकल्प
मिति।तत्रप्रथमेयागान्वितेकार्यत्वबोधकत्वंलिङ्वोध्यते।ननुक्रियपते।नचयोग्यताहानंविनातत्संभवतीत्युक्तमेव।नहियोग्यतादिकंविनैवे
तदनुमानप्रामाण्यप्रयोजनमात्रादृत्रितमभिधीयतेशद्देन।नास्यैवकुपादिसादेव्यभिचारात।विरस्यानुवादकताप्रतातेः।नत्वस्वर्गेस्तुत्यतिवि राम॰
रहस्तथाहितनुप्रसिद्धार्थस्वर्गकामपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्योपस्थितेशक्तिर्यहीतव्यानचशाब्दानुभवात्स्वर्गेमपूर्वमुपस्थितं।मा ४६

नामाभावादपूर्वेऽन्वयाद्यायातादेवाच्यत्वापाताच्चानवलिङादिनातदुपस्थितिः। अनुसरत्यनंतरं तत्स्वहेतिरित्यस्योन्याश्रयात्। न च कार्यत्वे
नोपलक्षिते तत्र शक्तिग्रहः। उपलक्षणं हि स्मारणमनुमापनं वा। अगृहीतेसंबंधग्रहादशक्यमिति। भेवं। कार्यधर्मिणि कार्यत्वेन श
क्तिग्रहात्। कार्यत्वविशिष्टश्चोपस्थितमेवातत्तोऽभिधानदशायां यागविषयकं कार्यमित्यनुभवः स्वर्गकामान्वयायोग्यतया घटादिकेति
रस्कृतस्य क्रियाभिन्नेयोग्यत्वावशाद्यागविषयकापूर्वे पर्यवस्यतीति न त्वपूर्वत्वेन शक्तिग्रहः न चापूर्वं कार्यमित्यनुभवः। भवति च सामान्यतः संबंध
बुद्धिः सहकारिवशाद्विशेषबुद्ध्युपायः। यथा नैवेवकर्तृमात्रे संबंधग्रहात् कर्तृविशेषसिद्धिः। ननु कार्यत्वेनापि किं यागादौ शक्तिग्रहः। उत पूर्वे
उभयत्र वा। नाद्यः। अप्रतिपत्तावप्यत्र शक्तिग्रहानुपयोगात्। नांत्योऽप्रागनुपस्थितेरिति चेत् न। येन हि रूपेणाशब्दे नानुभवो जन्यते तेन रूपे
णाशक्तिग्रहः पदार्थस्मरणं च शाब्दानुभवहेतुः। न हि प्रमेयत्वेन शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणं च घटत्वेन शाब्दानुभवहेतुः। एवं च घटादावेव कार्यत्वेन श
क्तौ लिङि ति शक्तिग्रहनंततः कार्यमिति स्मरणं। ततो योग्यतादिवशात् स्ववरणद्रव्यगुणकर्माणि कार्याणि विहाय यागविषयकार्यमित्यनुभवोऽभ
वत्र पूर्वं मालवते। योग्यत्वाद्वतस्य स्थायित्वलाभः। अत एव वा कार्यार्थनुभवमात्रविषयत्वात् तदपूर्वं न च स्मृतानामाकांक्षादिवशादन्वयबोधः पदे
नक्षिपते। न चापूर्वं स्मृतिगोचर इति वाच्यं। शक्तिग्रहपदार्थस्मरणशाब्दानुभवानां समानप्रकारकतामात्रेणाहेतुमद्भावावधारणात्। लाघ

वाद्यावश्यकत्वाच्चानवच्छिन्नसहचारमात्रेणान्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितिस्तथा। गौरवात्। गोपदादर्थद्वंद्वगचानुभवप्रसंगाच्च। विशि
ष्टवैशिष्ट्यबोधे सर्वत्र तथैव। अन्यथा पर्वतीयवह्निर्व्याप्यकतयानावगत इति कथं तद्रूपेणानुमितौ। ननु सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्या
धीरेव व्यक्त्योर्व्याप्तिग्रहे शक्तिग्रहे च विषयीभवति कथमन्यथा पर्वतीयवह्नेर्व्याप्यग्रहे तस्मादनुमितिरिति चेत्। न येन रूपेण व्याप्यत्वेन वाप
क्षधर्मताग्रहो नुमितौ कारणमस्ति किं तया। अपि च सामान्यप्रत्यासत्तिममापि नास्ति चेन्नवापि किंचित्तद्दर्शने साक्षीति सुतरामपूर्वत्वरूपेणापूर्वत्वस्फूर्तिः।
प्रागविषयत्वाद्विशेषस्य कार्ये लिङ॰ विनानुपस्थितेः। यथा पर्वतीयत्वमानवह्नेर्नानुमितिं विना। ननु यदि कार्यं क्रियासाधारणो लिङः शक्तिः
क्रियात्वायोग्येति योग्यापूर्वत्वलाभः तदानित्यनित्यनिषेधापूर्वयोरलाभः न हि तत्रायोग्यतया क्रियासाङ्कुशक्यते। फलाश्रवणात्। फलश्रवणात्।
फलकल्पनायां च बीजाभावात्। नैव कश्चिन्नियतः शास्त्रार्थी मात्रापितथैवेति न्यायान्तत्राप्यपूर्वमेव लिङ॰र्थ इति पुनः। न स्वरूपत्वेन शक्तिग्रहः कि
न्तु कार्यत्वविशिष्टधर्मिणि क्रियावत्तथाभवत्येव। न च कार्यत्वसमं क्रियायामेवयानुपपन्नस्यापूर्वपर्यवसानं। अभेदस्याप्यन्वयलाभा
दिति। मैवं। न हि लोके पचेत स्यादौ कार्यधर्मिणि शक्तिः कल्पिता किं त्वनन्यलभ्ये इति साध्यत्वरूपकार्यत्वमात्रे धर्मिणः प्राकादेर्वा तो रेवोप राम॰ ४७
स्थिसंभवात्। क्रियाकार्यत्वस्यावितताभिधानलभ्यत्वात्। तथा च धर्मिणि विदेशत्तिः कल्पनीया सा च क्रियानिरासे नैव न हि क्रियायाः कार्यत्वा

त्वयोग्यत्वेधर्म्मिग्राहकशक्तिःकल्पयितुंशक्यते।तस्माद्योग्यतयाक्रियानिरासानंतरंतद्व्यतिरिक्तेकल्पनावचक्रियातिरिक्तकार्यता।कार्य
मात्रंलघुत्वात्।ननुक्रियापिशक्यैवेतिवाच्यं।यतोनक्रमःक्रियातिरिक्तकार्यत्वेनशक्तिः।किंत्वयोग्यतयाक्रियायांनिरस्तायांधर्म्मिग्राहकशक्तिक
ल्पनसमयेयत्क्रियातिरिक्तंतत्रशक्तिः।ननुशक्तिग्रहेक्रियाप्रवेशः।नहियत्वमुक्तानुपपत्त्यापत्कल्पनंनतदेवृत्तस्यविषयः।एवंचकार्यत्वे
नापितदतिरिक्तकार्यएवशक्तिकल्पना।तत्रत्वविषयोरपिनदेवोपासनाद्यन्वययोग्यलिङभिधीयते।ननुकार्यत्वमात्रंधर्म्मिग्राहकाबाधकाभा
वात्।लक्षणाप्रसंगाद्वायदित्तलिङःशक्तिग्रहेनतिरस्क्रियतेनवापुरस्क्रियतेउभयथापिगौरवात्।अन्विताभिधानदशायांत्वयोग्यतयात
यातस्याप्रवेशः।विधिप्रत्ययस्यचतत्राप्रयोगः।केवलस्यतस्यासाधकत्वात्।धातुसमभिव्याहारेचतदर्थेनान्वयबोधजनननियमेनघटाद्यप्र
तिपादकत्वात्।अतएवाप्रयोगो।पूर्वत्वंवाप्रयोगोपाधिरितिवदंति।अथाप्रतिपाद्ययदिहतितयानकार्यत्वंप्रवृत्तिनिमित्तंप्रतिपाद्यम
त्वद्दृतेरेवतथात्वात्।अन्यथाप्रमेयत्वमेवतथास्त्वितिचेत्।न।यत्रकारिकाहिप्रतिपत्तिःपद्यत्स्यातदेवतत्रप्रवृत्तिनिमित्तं।फलबलकल्प
त्वात्शक्तेः।ननुप्रतिपाद्यमात्रवृत्ति।सास्नादौव्यभिचारात्।नचप्रमेयत्वंतथा।तद्बोधस्याप्रवर्त्तकत्वात्।अतएवलोकेलिङ्लादृशीकी

वि॰ श्रा॰ ४८ ।क्रियामित्रधर्म्मिणिवैशिष्ट्यशक्तिकल्पनात्।नचलौकिकानामपूर्व्वेतात्पर्यंसंभवतिपूर्व्वंप्रमाणांतरेणाप्रतीतेः।क्रियासाध्याणांशक्ताव
पिलोकेलक्षणैवापवेत्तस्यत्रहिपाककार्यतावगम्यते॥ ।तत्रकार्यत्वेलिङ॰तात्पर्यलाघवात्नचधर्म्मिणोक्रियायाधातुलभ्यत्वात्।तदाहुः
।तात्पर्याद्विहितिर्व्वृत्तुहिन्नेस्तात्पर्यमिति।ततोपायाःकारणत्वेकत्वंवत्रकार्यंकार्यत्वंचस्वतंत्रशक्यंकिंतुविशिष्टविशिष्टाहिविशेषणतामन्यदे
वेतिकार्यत्वेलक्षणा।नचकार्यत्वविशिष्टवस्तुपस्थितावपिधर्म्मांशमपहायक्रियायांकार्यत्वान्वयोस्त्वितिलक्षणायेतिवाच्यं।नहीतरधर्मिण
त्वेनोपस्थितस्यधर्म्मांतराकांक्षास्ति।अतःस्वतंत्रकार्यत्वोपस्थितयेलक्षणा।यथापुरोडाशकपालेनतुषानावपतीत्यत्रपुरोडाशार्थितपा
तदन्वितत्वेनोपस्थितस्यनोपवापाकांक्षेतिस्वतंत्रकपालोपस्थितयेविधानलक्षणा।नचव्युत्पत्तिविरोधः।नहिलोकेक्रियाकार्यत्वेशक्तिर
वधारितायेनविरोधोभवेत्।किंतुकार्यत्वमात्रेक्रियायाधातुलभ्यत्वात्।नवधर्म्यंतरेशक्तावपितन्मंगः।तस्मात्स्वकसंबंधितस्वार्थबोधक
त्वप्रत्ययानगृहीतंप्रत्ययार्थश्चापूर्वमपीतिनविरोधः।अतएवालोकेलिङ॰क्रियाकार्यत्वेशक्तिस्तथापितन्मंगंविनैवनानार्थत्वाये
नवेदधर्म्यंतरेशक्तिः।तांविनास्वर्गकामान्वयासंभवात्।अन्येतुपचेतेत्यादौधातुनैवपाकःकार्योभिधीयतेलिङ॰तत्तत्तात्पर्यग्राहिकान रा॰म॰
शक्त्याग्रहात्व्युत्पत्तिविरोधइति।तदसत्।लिङःकार्यत्वेअशक्तौपचतिपदात्कार्यत्वज्ञानानुपपत्तेः।फगोपद्धतिद्वयविरोधात्।न ४८

चाउहत्वाथोउभयसाधारणस्यानुपास्थितेरिति दिक्। पदज्ञानेयदानां शक्तिः शक्यत्वात्। एवं च लिङ्पदमेकत्वोच्चारणोस्या
पित्वस्वर्गजनकत्वकार्यत्वानां ज्ञाने शक्तमिति व्युत्पत्तिः स्यापितानादिके चोपस्थितमेव। ततो लिङ्पदेनैकत्वोच्चारणोपोपस्थितादिव
शाद्याग विषयं क्रियते। न चैवं नानार्थवदेकैकज्ञाने शक्तिग्रहादेकैकविषयोनुभवो भवेन्न तु समुदितविषय इति वाच्यं शक्तिग्रहकाले एक
त्वोच्चारणादिति विशेषणानं हि ज्ञातत्वाभवात्। नानार्थे तु प्रामाण्याभावेन गौरवेण च शक्तिग्रहे तस्याप्रवेशात्। तथाप्येतेषां समन्हावनस्या
त्वेनुपरस्परं वैशिष्ट्यज्ञानमिति चेत्। न। साकांक्षधर्मधर्मिगोचरैकज्ञानस्यैव विशिष्टज्ञानत्वात्। न च समन्हालवन सभेदः। तस्यानाकांक्ष
विषयत्वात्। अस्तु वा यस्मितेष्यगृहीतासंसर्गकस्यापि त्वस्वर्गजनकत्वकार्यत्वेषु शक्तिः। अगृहीतासंसर्गस्यापि विशिष्टज्ञानसमान
शीलत्वात्। अत उक्तमाये न तावद्विषयकमेकं ज्ञानं लिङ्पदेन जन्यते। एवमेव लौकिकार्थेषु स्वर्गादिपदेषु शक्तिग्रहः। ननु भ
वदुक्तप्रकारेण शक्तिग्रहः। ननु भवदुक्तप्रकारेण शक्तिग्रहः तथापि लिङ्पदार्थाणां विषयककार्यानुभवे सत्यपद्बहला भात्स्वर्गका
मान्वयः संभवति। मुपयादकप्रतिसंधाने प्रसिद्धार्थस्वर्गकामपदसमभिव्याहारमन्यथानुपपत्त्या लिङः कार्ये शक्तिकल्पनं। नहि
अथमनुपपादकप्रतिसंधानेविनार्थापत्तिः संभवति। न च शक्तिकल्पनात् पूर्वं मुपपादकशक्तिरनिविष्टमपूर्वं ज्ञातमिति चेत्।

शं०चिं० तत्किंपुनरेवविशेषणउपपादकः पक्षधर्मतावलात्सिध्यतीतिसंधानमर्थापत्तौकल्प्यं तथात्वेप्रर्वृग्रहीतमात्रमात्रस्यकल्पत्वेक
४९ ल्पपूर्वगृहीतमात्रेनोच्छेदापत्तिः तस्माद्यथासामान्यतोभोजनस्यपीनत्वसंबंधाद्यगमात्तउपपादकतेकल्पतिकल्पनाततोविशे
षावगमः। यथावासामान्यशतत्वमतिवाचकपदेनशमभिव्याहारवशाद्विशेषाभिधानमेवमत्रापिकार्यमात्रवाचकत्वेविशेषलाभः
संभवतीतितर्द्धितोपपादकप्रतिसंधानाद्वस्त्वर्थापत्त्याशक्तिकल्पनं। पार्गावषयकंचकार्यनघटादितस्यसविषयकत्वाभावात्। वि
षयत्वेवतानघटयोरिवस्वभावसंभवंधोवातन्निरूपणाधीननिरूपणत्वंवातत्समानसंवेद्यत्वंवाआद्यत्वसाधनत्ववा। अस्तिहिगदानहो
माजन्यापूर्वांशानुस्यरूपसाधनांतरव्यवच्छेदेनप्रत्येकमात्रजन्यत्व॥ ॥तदुक्तं॥ ॥विशेषोहिविशेषार्थःसिनोतिर्वध्यउच्यतेविशेषेणासि
नोतीतिविषयोतोनियामकइति॥ ननुपनन्तृपेणाशक्तिग्रहस्तेनकार्यत्वशक्तास्निंउ-पदाल्लसगायाकार्योपस्थितौयोग्यतादिवशात्पूर्व
लाभोस्तकार्यस्मरणास्यवितामिधानोपयोगिनत्वपूर्वस्मरणांतत्त्वपदेनपदार्थनेवेतिनकश्चिद्विशेषः कार्यचशक्यकार्यत्वसंबंधित
पावगतमितिचेत्। नलिङोलाघागीकत्वेनापवानानुभावकत्वात्। नचेतरान्वितस्वार्थशक्तस्यपउआदिपदस्येतरदपूर्वसारायानुभाव राम०
कत्वमितिवाच्यं॥ इतरोपलक्षि[redacted]तस्वार्थान्वयामात्रेहियदानांशक्तिरशक्तिनेत्वितरत्रगौरवात्। पदांतरल ४९

न्यत्वाच्चलक्षणायांचतीरोपलक्षितान्वयशालिस्वार्थानुभावकत्वमितरपदस्यतीरस्यानेनतुसंस्कारादुपस्थितिः।असतिहितेनान्विताभिधा
नाभावात्।नचापूर्वसंस्कारविषयः।किंचयजिपदेनस्वर्गकामकार्यविषयोयागइत्यनुभवोभवेत्।लक्षणायामितरस्यस्वलक्षणीयविशेष
णकस्वार्थविशेष्यकानुभवजनकत्वात्।नचैतादृशोबोधआकांक्षितः।नचयागविशेषितकार्यमात्रेणस्वर्गकामान्वयःप्रतीयतेकिंतुयाग
विषयककार्यविशेषेणतथाचतथाविधबोधार्थलिङःकार्यशक्तिरेवेति॥अत्रोच्यते॥अन्वयप्रयोजकरूपवत्वंयोग्यता।अनाप्तोक्तेरपसा
सिंचतीत्यत्रसत्यप्ययोग्यत्वप्रयोजकद्रवद्रव्यत्वेबाधकप्रमायामन्वयाबोधात्।अयोग्यत्वेपिस्वबाधकप्रमाविरहःकारणंतर्हिसोप्यवश्यापे
क्षणीयइतिलाघवात्सैवयोग्यता।एवंचतद्वत्त्वयोग्यमयोग्यंचेतिस्यादितिचेत्।सत्यं॥यथादृशाविशेषितेद्वसमाकांक्षमनाकांक्षमासन्नमनास
न्नमनासन्नंचतथास्वबाधकप्रमातद्विरहदशायांतद्वत्त्वबोधेयोग्यमयोग्यंचाभिधीयतेस्वबाधकप्रमायांतद्विरहेवायोग्ययोग्यताव्यवहार
दर्शनात्।स्वबाधकप्रमाविरहदशायांयोग्यतादिसत्त्वेपिवह्निनासिंचतीत्यत्रान्वयबोधोप्रमादोषवस्तुरूपप्रतीतत्वात्।सामान्यभानस्यक्व
चिद्विशेषभाननियतत्वाद्विशेषाभानेकथंतद्भासतइतिचेत्।वस्तुगत्यापरंपरासाधनंविशेषोभासततएवपरंपरासाधनत्वस्तुप्रकारेणभास
तेतत्प्रकारभानेपरंपराघटकत्वानपेक्षत्वात्यथाघटेनजलमाहरेत्यत्रयोग्यतयाछिद्रेतरघटोघटत्वेनभासतेनतुछिद्रेतरत्वेनतथासति
लक्षणायांयुगपद्वृत्तिद्वयविरोधेनघटान्वयप्रसंगात्।उभयसाधारणानुपूर्व्यानुपस्थितेश्चानाजहत्स्वार्था।अथसंस्कारादुपस्थितिः

चि॰श॰ नचस्तुचिमतीनांप्रकृत्यर्थेगतत्वार्थान्वयबोधकत्वमुपपन्नेस्तत्रविभक्त्यर्थेनान्वीयेतेतितिवाच्यंप्रकृत्यर्थोहिप्रकृतिप्रतिपाद्योलक्षणीयान्वयानुरो
५॰ धात्।नाशब्दोपस्थितेनैवशब्दस्यान्वयबोधकत्वात्।नचैवमाकाशपदशक्यस्यसंस्कारोपस्थितस्यशब्दान्वयत्वस्पकथंशाब्दानुभवविषयत्वमिति
वाच्यं।नियमतोपदधर्म्मवत्त्वेनोपस्थितेयत्रशक्तिग्रहःतत्स्मरणजनकसंस्कारस्यधर्म्मविषयतानियमेनतदुद्बोधकोदेवत्तदशोपिउद्बोधनियमेना
काशपदादशक्यस्योपस्थितस्यमानात्।अस्तुवातदपिशक्यपदेनियमतउपस्थितिःसहप्रयोगस्यवाच्याद्यपिरत्वेनाप्युपपत्तेःवस्तुतस्तुनिय
तोपस्थितिरेवनास्ति।अस्तुवापदादपिनिर्विकल्पकं।तस्यापिबोधदशायामिवान्वयानुपपत्त्यभावाद्यपिकल्पनानस्यादितिचेत्।तर्हितवापि
कार्यत्वबोधानंतरमौपादानिकसाधनताबोधोनस्यात्।औपादानिकेबोधेनुपपत्तिबोधस्यहेतुत्वात्कल्पनामात्रोच्छेदश्चैवस्यात्।प्रतीतानुप
पत्तिमूलकत्वात्कल्पनायाःवस्तुतस्तुबाधकप्रमाविरहस्ययोग्यतात्वेसंशयसाधारणज्ञानमात्रमेवतस्याःप्रयोजकं।तेनयत्रबाधकप्रमानिश्चयः
तत्रैवान्वयबोधाभावो।अन्यत्रतुतदभावाद्बोधइतिप्रामेयियोग्यतासंशयेनान्वयबोधाप्रतिबंधःबाधसंशयस्याप्रतिबंधकत्वात्।अन्यथा
नुमानाद्युच्छेदप्रसंगात्।अपूर्वेवाच्यत्वेप्यपूर्वस्वर्गसाधनताशस्यात्योग्यतासंशयएवप्रथममपूर्वस्यस्वर्गसाधनत्वानिश्चयात्।उपादान
स्यापितामिधानोत्तरकालीनत्वात्।साधकबाधकप्रमाणाभावेनद्वारसंभावनयासाधनत्वसंभावनातःस्वर्गकामान्वयइतितुल्यं।अपिचयथा रम॰
नक्रियास्थिरत्वयोग्यातथाकार्यमपूर्वमपिविशिष्टंनस्थिरंकृतेर्विनष्टत्वात्।नचाधिष्ठानेऽपूर्वमात्रेसाधनत्वात्तस्यपदार्थैकदेशत्वेनान्वयप्रति ५॰

योगित्वात्। अन्यतन्त्रयविरोधिरूपविरहे योग्यता। अत एव वह्निना सिंचेदित्यत्र न। अग्नेर्न्वयप्रमः। योगे चान्वयविरोधिरूपविरहे योग्यानुपलब्धा त्वगमेवानन्वययोगे आशु विनाशित्वकालांतरभाविफलजनकत्वविरोधीति वाच्यं। अनुभवे काव्यपाने चाशु विनाशिनि कालांतरभाविफलजनकत्वात्। याग्यत्वं ततस्तत्स्त्वात्। अन्यथा पूर्वं वैफल्यात्। अस्मादन्वयप्रयोजकत्वपवन्नृलब्धिरिति चेत् न। ततस्त्वेप्यनाप्तोक्तौ व्यभिचारात्। अन्वयविरोधित्वेन किंचित्प्रतिसंधानं तत्रास्त्येव। अततो बाधकप्रमाविषयत्वस्यैव विरोधित्वात्। कामसाधनत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं लाघवात्। सिद्धे वेन स्त्विष्टकायो लघूपाये प्रवर्त्तते भोजने न पाके पायत्वात्। ढलाघवी व संनिहिते। अत एव ज्योतिष्टोमादौ अक्रान्त स्वर्गफलत्वेपि गुरूपायत्वेनाननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्त्या फलमत्माकल्प्यते। इष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकश्रमजनकत्वं चाप्रतिबंधकं। अपि च काम्याव्यवहितसाधनतया ज्ञातमेव यदि कामी कर्त्तव्यतया वेत्तीति नियमः स्यात् तदा स्वप्नमपि कार्यतया न वगम्येत। अव्यवहिताभिधानात् एवं काम्यसाधनताबोधकाभावात्। उपादानस्याव्यवहिताभिधाने चिरकालीनत्वात्। अव्यवहिताभिधानात् एवं काम्यसाधनताबोधकाभावात्। उपादानस्याव्यवहिताभिधानेऽचिरकालीनत्वात्। अत एव काम्याद्यदृष्टादिप्रकारद्वयं निरस्तं। कार्यत्वानुबोधप्रवृत्तौ वा काम्यसाधनत्वस्यैव हेतुत्वात्। न च कार्ये घटादेर्लिङः शक्तिग्रहः। यथा हि लिङः शक्तिग्रहकाले स्वर्गकामान्वयायोग्यत्वात्। क्रियानिरासस्तथा यागान्वयानुपपत्त्या घटादिनिरासोपि भवेत्। न हि यागविषयको घटादिः संभवति। अन्यथाव्यवहिताभिधानदशायामपि तन्निरासो न स्यात्। स्यादेतत्। स्वर्गकामाद्यन्वयानुपपत्त्या तद्व्यपयोगे लिङः शक्तिग्रहः स्यादपि कार्यं वत्तथा। अतः शक्तिग्रहकाले क्रियानिरासोपपुज्यते। न घटादेः। यजि

शा०वि० पदमंतर्भाव्यस्वर्गकामपदलिङ्पदाभ्यामन्विताभिधानदशायांघटादिनिरासोकासानप्रतिसंधीयते।प्रस्तुतप्रत्ययस्यातंरगप्रकृत्यर्थान्वयबोधप्र
५१ तएवेतरान्वयबोधकत्वमितदन्वेपानुपपत्तिप्रतिसंधानमेवप्राथमिकं।पुरुषदोषादप्रतिसंधानेशक्तिग्रहोभ्रमएवघटादेरशक्यत्वात्।पुरुषविशेषप्र
त्यवाप्यतापत्तेश्च।घटादीनामनंतत्वेनपदितप्रिरासोनशक्यः।तदान्वितामिधानदशायामपिनस्यात्॥पाकादिनोक्रियात्वेनैवपृथिवीत्वादिनानिरास
संभवाच्च।एवंचप्र।चरद्रव्यगुणकर्म्मसुनिरस्तेषुघटकार्यधर्मिणिशक्तिग्रहः।नचविशेषेनिरस्तेपिकार्यसामान्यनेनिरस्तमितिवाच्यं।नहिविशेषाविष
यसामान्यतानसंभवति।एतेनादृष्टसाधारणकार्यत्वेनघटादौशक्तिग्रहइतिपरास्तं।अगृहीतासंसर्गेषुस्थायित्वकार्यत्वस्वर्गजनकत्वेषुतत्तज्ज्ञानेषु
वाशक्तिग्रहइतिचपरास्तस्थायिनांघटादीनांनिरासात्।धर्म्ममात्रेचशक्तिग्रहस्यग्रहेतेनुपयोगात्।किंचतेषुसमुदितेषुशक्तिग्रहः।प्रत्येकंवानाद्यः।प्र
थमंसमुदायस्यैकज्ञानाविषयत्वात्विषयत्वेवापूर्वमेवविशिष्टस्यसत्वेअपूर्वत्वव्याघातः।एकज्ञानविषयस्याकांक्षाधर्म्मधर्मिणोरिवविशिष्टत्वात्।
नद्वितीयः।एवंहिलिङ्पदादस्मरणाच्चपतिपदाच्चयागस्मरणानन्तरंतेषांयौगपद्यमस्ति।नचप्रत्येकंशक्तिग्रहेपिसमुदितमेकमेवस्मरणंलिङ
पदादिप्रयुक्तं।समुदायस्यापूर्वत्वमननुभवात्।स्मरणाच्चपदिसाकांक्षंधर्म्मधर्मिविषयमेकं।तदाअपूर्वत्वहानिः।एकज्ञानानुरुद्धयोःसाकांक्षधर्म्मधर्मि शम०
णोरेवविशिष्टत्वात्।तेहितन्नियतत्वाभावेनस्वर्गादिपदेषुग्रहेतासंसर्गाग्रहमेधर्मिषुशक्तिग्रहइत्युक्तं।प्रत्येकसमुदायविषयस्मरणावि
कल्पग्रासात्।अस्तुवास्वर्गकामकार्यविषयोयागइत्यनुभवेस्वर्गकामयागयोरन्वयप्रकारतयाअपूर्वलाभः।पश्चात्स्वर्गकामकार्यविषयोयाग ५१

इतिशाब्दानुभवानंतरमथोद्यागविषयकंकार्यमितिज्ञानमनुपपत्तिप्रसंगः। अतएवशाब्दबोधानंतरमौपादानिकबोधात्प्रवृत्तिः। किंचापूर्ववाच्य
त्वेपिनकलंजंभक्षयेदित्यादितःकलंजभक्षणाभावविषयकमपूर्वमेवगम्यापिनप्रवर्तेततदभावे। तथाहि। कलंजभक्षणोपरागात्स्वकर्तव्यता
बुद्धिर्जातस्याद्भक्षणाभावे। निष्फलात्कार्यात्सफलगरीयइतिप्रयापिनस्वस्वहेतौभक्षणएवप्रवर्तेतनतदभावेनिषेधापूर्वमेवफलमितिचेत्। न।
लोकेतथानवगमात्। अलौकिकयोःस्वर्गापूर्वयोर्लोकावगतप्रयोजनस्वरूपःस्वाभावनातीपत्याप्रयोजनत्वे। वेदेपिकाम्यस्थलेकाम्यसाधनस्ये
वापूर्वस्यगौणप्रयोजनस्यलिङाभिधानेकाम्यसाधनाज्ञानंविनाकामिकार्यत्वस्यबोधयितुमशक्यत्वात्। ननुस्वतःप्रयोजनत्वेनतत्रासामर्थ्यादनुप
योगात्। प्रत्यक्षेजनादाविवलोकेनास्यकाम्यसाधनताज्ञानात्कार्यताज्ञानाद्गौणप्रयोजनत्वेनैवोपपत्तेः। नापिनित्यनिषेधयोरपूर्वंस्वतःप्रयोजनत्वेन
लिङाभिधीयतेकाम्यस्थलेहिबुभुक्षाहेतुकलिङादिनाप्रवर्तकंकार्यत्वेनापूर्वमभिहितमतोनित्यादावपिकार्यत्वेनैवापूर्वबोधने। ननुस्वतःप्रयोजन
त्वेनाननुनित्येलोकत्वेस्वर्गनगौणपुरुषप्रयोजनाभावेसतिलिङ्वापूर्वस्यस्वतःप्रयोजनत्वंबोधयतितेनविनाप्रवृत्तिपरत्वाभावादितिचेत्। न।
निरुपधीच्छाविषयत्वंहिस्वतःप्रयोजनत्वमपूर्वस्यलिङ्बोधनीयंनचतादृशेच्छाविषयोपूर्वंकश्चिदप्यसिद्धं। नवलिङ्वापूर्वेच्छाजनपित्व
तंबोधयतिस्यात्तत्रासामर्थ्यात्इच्छायाःसामग्र्यंतरजन्यत्वाच्च। अतोपिकाम्येनित्येचइच्छाविषयत्वप्रयोजनत्वमपूर्वस्यलिङादिनानबोध्यते।

वि॰श॰ ५२ अपूर्वेच्छायाः शाब्दज्ञानात् पूर्वमसत्त्वात्। किंतु शाब्दकार्यताज्ञानात्सेति। अप्यनित्यैकार्यत्वेनैवापूर्वस्याभिधानं। ननु स्वतः प्रयोजनत्वेन किंतु
लिङा अपूर्वं बोधितं तत्स्य स्वतः प्रयोजनत्वमिच्छाविषयत्वं भवति सुखज्ञानवदपूर्वज्ञानस्य स्वत एवेच्छाजनकत्वात्। ततः काम्यापूर्वसाधन
ताज्ञानान्निसेकार्यताबोधात् प्रवृत्तिरिति चेत्॥ न॥ अपूर्वज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेनाकॢप्तत्वात्। काम्यापूर्वं हि लोके कृतेष्टसाधनताज्ञानादेवेच्छा न त्वपू
र्वत्वज्ञानात्। शास्त्रस्य स्वशास्त्रजन्यकर्तव्यताज्ञानं च बलवदिति चेत्। सफलविषयं न तावदिदं च निलविषयो। अथ प्रवृत्तिमती निवृत्तिर्नियोगे अधिका
रइति पदाभक्रमात् प्रवृत्तेः तदा तन्निषेधे शास्त्रकार्यताधीरितितया विपरीतप्रयत्नेजनिते रागान्निक्रियोत्पत्तिः। तेनैव प्रतिबंधात्॥ रागकारितप्रवृत्तिमु
पजीव्याहि निवृत्तिकार्यता शास्त्रेण बोधिता। अतस्तेन बोधेन स्वफलं विपरीतकृतिरवश्यमुत्पाद्येति शास्त्रं बलवत्त्वमिति चेत्। निवृत्तिकार्यताबोधे विनि
वृत्तौ प्रयत्न एव नोत्पद्यते यस्य प्रतिबंधकता स्यात्। स्याद्वा निवृत्तिकार्यताबोधमप्रमाणानिष्फलत्वेन तत्र कृतेरभावात्। अथ फलेऽजन्मकरणस्य निदं
र्थं वादे नवलवदनिष्टसाधनत्वावगमान्न द्वेषेण न प्रवर्ततेन इति चेत्। एवमपि कलञ्जभक्षणे निवर्तितां तदभावे निःप्रयोजनतया प्रवृत्तौ किं माया
तमिति। एतेन नित्यापूर्वसाधने संध्यावंदनादावपि प्रवृत्तिर्यावत्तेपायाः कष्टत्वात्। तदपूर्वस्य पंडत्वात्। स्वतोऽप्रयोजनत्वाच्च। तस्माल्लोकेऽपचेते राम॰
सादेः कार्यत्वेष्टसाधनत्वरूपवर्त्मसत्त्वमदधि मिथ्याज्ञानादिध्वंसजन्यमुक्तौ च व्यभिचारात्। प्रतिबंधकाभावत्वेन हेतुत्वे तथाभावाच्च। ध्वंसेनानुपपत्ति ५२

म्भेशक्तत्वेन ज्ञा लिङ्: स्वर्गकामो जेतेत्यादौ तद्दत्वं यागे योग्यतादिवशाद्बोधयतीति न वेदे धर्म्मिणो शक्तिकल्पना प्रतीता च स्वर्गसाधनता साक्षा
द्साधनस्य व्यापारं मन्तरेणानुपपद्यमाना स्वनिर्वाहकव्यापारमपूर्वं कल्पयति। ननु निरुपाधिपूर्ववर्त्तिताकारणता सा व्यापारेणानिर्वाहत्वन इति को
र्थः किं क्रियोत्पत्तावुत्पत्ते। नाद्यः उत्तरवर्त्तित्वेन व्यापारस्यैतच्चासामर्थ्यात्। नोत्तरः सिद्धेः वत साधनात्। चिरध्वस्तकारणस्य व्यापारस्यावश्यकमिति चेत्। न। विप
क्षवाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात्। अन्यथा दृष्टकारणानामपि दृष्टव्यापारकमिति यागानुभवयोर्दर्शनात्तथा कल्प्येत। प्रायश्चित्तादीनां च फ
लप्रतिबन्धकत्वमेव। प्रायश्चित्तस्य तस्मादेन सः प्रतो भवतीति यस्फलेन श्रुतमस्ति तस्य निषिद्धक्रियातः फलभाक् भवतीत्यर्थः। धर्मः क्षरति कीर्त्तना
दिति च कीर्त्तनादिहिता क्रियाक्षतिफलजनकत्वमित्यर्थः। कृतो सन्नवाधकविनानलक्षणादिति चेत्। न। उपस्थितत्वेन विहितक्रियायामेव धर्म्म
पदशक्तिग्रहस्य वाधकत्वात्। न चैतस्य मुख्यत्वार्थपदार्थान्तरे शक्तिः। लक्षणोच्छेदापत्तेः। विहितक्रियाकर्त्तृत्वज्ञानेन धार्मिकपदप्रयोगाच्च। एतेन
देवदत्तशरीरं देवदत्तविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं जन्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात्तन्निर्मितस्रग्वदित्यनुमानादपूर्वसिद्धिरिति परास्तं। ज
न्मान्तरीयज्ञानादिभिरेव तज्जनकत्वाभिमतैः सिद्धसाधनादिति। मैवं। चिरध्वस्तस्य व्यापारसत्त्वे कारणत्वमिति नियमः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापारव
त्कारणतया गृहस्य चिरध्वस्तकारणत्वेन व्यापारकल्पनात्। कार्य्यव्यापारस्य पृथगन्वयव्यतिरेकग्रहस्तु व्यापारकत्वं उपाधिरिति चेत्। न। संस्का

चिं॰ प्रा॰ नैतद्भावेप्यनुभवस्य तद्व्यापाराकत्वात् । न चाप्रयोजकत्वं यागे यदि चिरध्वस्तत्वे सव्यापारो न स्यात् । स्वर्गकारणं न स्यात् । घटवदिति विपक्षे बाधात् । न
५३ च स्वकारणता ग्राहकाभाव उपाधिस्तेनापि समं व्याप्यत्वधारणेन तस्याव्यापादनात् । नैवेन्द्रियकस्यातीन्द्रियव्यापारवत्त्वनियमः । सव्यापारत्वे कार्याव्यव
हितपूर्वसमयेऽसत्त्वस्योपाधित्वेनाप्रयोजकत्वात् । न चैवं संध्यावन्दनाकरणस्य दुःखसाधनत्वप्रसक्तेः तत्करणप्रागभावो दुःखहेतुः । तथा च तस्य
स्थिरत्वेन दुःखजननसंभवात् यावे(?) प्रमाणं । न च प्रायश्चित्तवैफल्यं । प्रायश्चित्ताभावसहकृतस्यैव तस्य तज्जनकत्वात् । यद्वा प्रागभावनाशएवतेन क्रि
यत इति । तत्र ध्वंसप्रागभावानवच्छिन्नवच्छिन्नकालस्य प्रतियोगिकालत्वेन तत्करणापत्तेरिति चेत् । न । संध्याकालीनाकरणस्य दुःखसाधनत्वाद्वि
शिष्टस्य संध्याकालापगमेपगमात् । न च संध्याकालीनाकरणे विशेषणं किंतु प्रतियोगिनि करणे तथा च विशिष्टाभावः स्थिर एवेति वाच्यं । संध्याप
स्यकरणेत्वेयस्त स्यपदार्थत्वात् । ननु करणे तस्य पदार्थैकदेशत्वेनाप्रधानत्वात् ।। तथापि ध्वंस एव व्यापारोस्तु । तत्र सहभावानिरूपकस्यापि
कारणत्वात् । तस्मान्न तत्त्वेपि स्वभावात् सावधि फलजनकत्वं यत्र यध्वंसो हेतुस्तत्र तस्य प्रागभावोपीति चेत् । दुग्धध्वंसजन्यदधिमिथ्यात्वनादिध्वंस
जन्यमुक्तौ च व्यभिचारात् । प्रतिबन्धकाभावत्वेन हेतुत्वे तथाभावाच्च । ध्वंसेनानुपपत्तिः कथं नैवं समाधानं तथैतिचेत् । न । ध्वंसे सति तद्व्यापारत्वमानं विनानु राम॰
पपत्तेः तद्व्यापारत्वकल्पनया शांतेरिति । नैवं । प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्राजनकत्वात् । नहि नियमतो यध्वंसे सति यत् भवति तत्तत्कारणं न च संसर्गाभा ५३

वत्वेन हेतुत्वे तथेति वाच्यं। व्यभिचाराभावेन तस्यापि प्रयोजकत्वात्। अथ शब्दाद्यागकारणतायां व्यापारं विना तदनुपपत्तेः तज्जन्यध्वंसस्य कारण
त्वस्य प्रमाणान्तरविरोधे नार्थापत्त्या कल्पनात्। अस्तु तर्हि देवताप्रीतिरेव व्यापार इति चेत्। न। यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात्। गंगास्ना
नादौ देवताविरहेण तदसंभवात्। न च तत्रापि तत्प्रीतिः तत्स्यात् प्रीतिहेतुत्वे मानाभावात्। लाघवेन कर्मोत्पन्नगत व्यापारकल्पनाच्च। ननु नायं नियमः
। पुत्रकृतगयाश्राद्धादिना पितरि पितृकृतजन्मान्तरीयपुत्रे वा दृष्टोत्पत्तेः। अथ तत्रापि कर्तर्येवादृष्टं विहितक्रियायागस्यैव कर्तृगतादृष्टजनकत्वा
त्। न च मृते पुत्रे तददृष्टनाशात् पितरि न स्वर्गः स्यादिति वाच्यं। अदृष्टस्य फलनाश्यतया पितृस्वर्गाभावेनादृष्टनाशात् स्वर्ग इति भोगजनकादृष्टस्य मुक्ति
विरोधित्वात्। ननु पितृगतमदृष्टं जन्यते। मृते पितरि दोषाभावेन योगिनामिव विहितक्रियायाः पितृदृष्टजनकत्वात्। तथात्वे च सांगमपि श्राद्धादिकं निः
ष्फलं स्यादिति तद्विधेरप्रामाण्यापत्तिः। पुत्रगतादृष्टेन च मृते पितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधः। योगिनामिव मत्सुखोत्पत्तौ दोषस्याहेतुत्वात्। अथ पितृसु
खं पितृपुण्यजन्यमिति पितरि पुण्यं पुत्रेण विना न तदभावात्। न पुत्रे तत्र फलप्रसंगात् पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पितृपुण्यहेतुरिति पुत्रक्रिया पितृपु
ण्यजनिकेति चेत्। एवं पितृपुण्यजनिकेति न तां विना पितरि पुण्यं पुत्रक्रिया च पुत्रपुण्यजनिकेति पुत्रे पुण्यं पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्ग
हेतुरस्तु। तत्पुण्यं पितृहेति। तत्सुखहेतुपुण्यत्वात्। न पुत्रहेति तत्सुखाहेतुपुण्यत्वादिति चेत्। न। तत्पुण्यं पन्यपि तद्धेति तज्जन्यसजन्यपुण्यत्वात्

चिं॰प्र॰
५८

पुत्रइतिवा। नतुनपुत्रापत्वात्। तस्मात्पितृस्वर्गकामनाजन्यपुत्रापत्वेनपितृस्वर्गहेतुतेतिपुत्रएवतत्पुत्रापमितिमैवं॥ स्वर्गोपपादकंत्वपूर्वस्वग्नाश्र
येकल्प्यतेप्रथमोपस्थितत्वात्लाघवात्। कल्पनायाःसाक्षाद्गुपपादकविषयत्वाच्च। नचस्वर्गहेतुकामनाश्राया। स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्तृत्वेवावि
लंबितोपस्थितिकत्वात्। गौरवात्। परंपरयास्वर्गोपपादकत्वाच्चयदिचपुत्रगतपुत्रापनमुक्तस्यशरीराद्युत्पत्तिः सुखंचस्यात्तदासाक्षिविषयाःस्यादभि
धानादितिपुत्रक्रियाजन्यपापेनसविष्टायांहिपितृभिर्लवायितमि। सहपच्यतेडू। स्वादिवोधितनरकभागित्वंविमुक्तस्यपितुःस्यात्।। तथाचपुत्रकृतेनतथावि
धशंकरपानकश्चिन्मोक्षार्थंब्रह्मचर्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत्। दुःखेनाप्यतविमुक्तोश्चातिनसपुनरावर्ततइतिश्रुतिविरोधश्च। तथाचमुक्तस्यसुखदुःखे
शरीरादिकंचभवतीतिअपदर्शनं। मुक्तेपितरिश्राद्धादिनादोषाभावादेवतादृष्टमुत्पद्यतेनैवंसांगस्यैवकल्पं। अदृष्टोत्पत्तौस्वरूपसतोदोषस्यांगस्यैवगुणा
त्। यथाचिरादिहेतुदुरितंभस्मेनकृतंमंगलंनयापधेसजनपतिस्वरूपसतःपापस्यांगस्याभावादितिएवंचयागस्यापिव्यधिकरणापापोभविष्यतीति।। उच्यते
विहितक्रियाकर्तृगतव्यापारद्वाराकालांतरफलंजन्यतइत्युत्सर्गः। सचबलवताबाधकेनापोद्यो। प्रकृतेचबाधकंतावत्। यथाश्राद्धेदर्शितंफलमनुष्ठा
तरीत्युत्सर्गः। पुत्रकृतगयाश्राद्धापित्स्वर्गप्रतिपितकृतजातेष्टेपुत्रस्तत्वादिकंप्रतिहेतुत्वस्यशास्त्रेणावोधनात्। नन्वेवंनियमस्त्वापुत्रजानेष्टिपितृ राम॰
यत्नाद्यपरासंबंधःफलेनपुत्रस्य। एवंस्मृतपुत्रकर्तृत्वादिकमपिपितृगतमेवानचफलस्यकर्त्तातत्वसाक्षात्संबंधेनेवतिवाच्यं। यामयमुपुत्रहिरण्य ५८

दीनांपरंपराकर्तृगतत्वमितिमम विचारात्।नहिप्राणादयःसाक्षात्कर्त्तरिसंबंधाः।एवंचफलस्यसाक्षात्कर्तृगामितावोधकेनशास्त्रेणौत्सर्गिकेनतुस्व
स्यकर्तृगामितावोधेन।यत्तुस्वर्गभागिपितृकत्वफलेनतत्कामनयाप्यत्राधिकारिविशेषणत्वाभासितगतस्वर्गादिकामइतिश्रुतेःस्वतश्चतथाकामन
याप्रवृत्तौश्रौतकामनाविरहेणाप्रयोगवैगुण्यापातात्फलाभावप्रसंगः।किंचस्वर्गभागिपितृकत्वविशिष्टतत्रविशेष्यतत्पितृकत्वेनकाम्यनवाफलसि
द्धत्वात्तदसाध्यत्वाच्च।किंतुविशेषणीभूतपितृगतःस्वर्गइतिसएवफलमिति।तन्न।नहिस्वर्गफलभागिपितृकत्वंफलंअपितुस्वर्गगामिनःपुत्रस्यपरंपरा
संबंधरूपंतदुक्तमिति।उच्यते।परंपरासंबंधेयदिसुतत्वपितृस्वर्गस्यतदासंपुत्रसमवायेनपुत्रेतरस्यापिफलंस्यात्।ससंबंधोनाशास्त्रबोधितइ
तिचेत्।नहिस्वर्गभागिपितृकत्वमपितथा।शास्त्रेणाबोधितत्वात्।अथान्यथाश्रुतिहिरण्यादीनांचसिद्धेनतत्काम्यत्वंकिंतुतद्विषयकस्वकाम्यफलमपित
देव।तत्रसाक्षात्स्वकर्तृगतमितिकर्तृगतत्वेनफलस्यसाक्षात्संबंधोनियतएवतस्यापिहततत्त्वेनफलेकामनातेहतमेवशास्त्रबोधितफलंअत्रनएवकाम
नाविषयःस्वर्गतएवस्वर्गःफलंपागादेः।स्वर्गाद्यन्ततत्त्वादेश्चपितृपुत्रगतत्वेनकाम्यत्वमितिश्राद्धजातेष्ट्यादेःपितृपुत्रगतमेवफलं।एवंचमातापित्रा
दिगतस्वर्गकामनयापुत्रादिनाकृतपुष्करिणीमहादानादिकमातापित्रादिस्वर्गजनकमेवकामनाविषयस्वर्गसाधनत्वेनतेषांश्रुतत्वात्।नहि
स्वगतस्वर्गकामस्यकर्त्तव्यतापुष्करिण्यादेर्विधिर्वोधयति।तथाश्रुतेः।किंतुस्वर्गकामस्यस्वर्गश्चस्वगतःपरगतोवेतिस्वर्गकामत्वमपिविशेष्यहेते

त्रिं·शा० त्यात्तेनेपदमपिकर्त्तमिप्रेतक्रियाफलमात्रजनकत्वान चस्वर्गकामोदघादिस्यादेस्वर्गतस्वर्गकामनायाअंतरंगत्वात्औत्सर्गिकत्वाच्चस्वर्गकामत्वेन
५५ स्वर्गतस्वर्गकाम एवोच्यते।सामान्यबाधकं विना विशेषपरत्वेमानाभावात।किंचित्तु सम्यग्गृहस्थाश्रमपरिपालनस्यत्र लोकावाप्तिःफले
श्रूयतइतिजीवेत्पितृयज्ञयोरपिगृहस्थकर्म्मत्वेनात्देवलमितिफलस्यकर्तृगामित्वेनियमएवाप्राप्तिस्विकफलाभिप्रायेणात्तंगइत्याकुः।ननु
यावज्जीवपरिपालनस्यतत्फलत्वेनैवकाम्यश्राद्धादेःकाम्यत्वप्रमाणाभावात।यावत्काम्यानुष्ठानाशक्तेश्च।यावत्कानुष्ठानस्यापिनातत्वेभावः।कामना
विरहादिनाप्यकरणात।यावज्जीवानुष्ठानेनतत्फलाभावप्रसंगात।नित्यस्यैवावश्यकत्वेनोपस्थितसान्वयाच्च।।अपिचतैःकर्म्मभिःप्रत्येकमुत्पत्स्यद्वज्जन्म
तेतैश्चपरमार्थंवजन्यतइतिनगौरवान्मानाभावाच्च।किंत्वतिमक्रियपायपरिपालनस्यक्रियातेरणावेतिनसर्वकर्म्मत्र ह्मलोकावाप्तिफलेश्रूयतइति
जीवेत्पितृयज्ञयोरपितथाहतयोस्तदेकफलं।तथाचभगवद्गीता।।यज्ञायाचरतःकर्म्मकर्म्मग्रंथिविलीयते।।यज्ञार्थात्कर्म्मणोन्यत्रैकप्रयोगस्यव्य
वधानादसंभवः।परिपालनेनतुकर्त्तव्यमित्येवराणां।तत्रलोकोयंकर्म्मबंधनइति।तच्चकर्म्मयज्ञार्थंतथाप्रत्येकमेवतत्फलसमर्थंसंवत्ननतुमंगलवड एम०
यपुज्यते।अन्यथैकप्रयोगस्यव्यवधानादसंभवःपरिपालनंतुकर्त्तव्यमित्येवराणांतदुक्तं।ददामिदेयमित्येवयजेपश्चयमित्यहमिति।यत्तुनिषि ५५
द्धासंबंधएवसम्यक्त्व।नतुविहितमात्रानुष्ठानमिति।तत्र।यत्किंचिन्निषिद्धासंबंधस्याभावात।।सर्वेनिषिद्धासंबंधस्यसर्वेत्रसलभत्वादितिसंप्रदायः

तत्र प्रश्नः। भगवदुद्देशेन कृतं किंचिदेव कर्म सर्वं वा। काम्यं वा सर्वं नित्यं वा सर्वमिति। नाद्यः। एकेनैव काम्येन नित्येन वा ज्ञानेन न तथाकृतेन तत्फल
सिद्धौ बहुवित्तादिसाध्याश्वमेधादावप्रवृत्त्यापत्तेः। नापरो अशक्यत्वात्। ननु यः। ज्ञातेष्वादेर्तिस्वत्वाभावात्। तस्मात्तस्य गृहस्थाश्रमपालनस्य तत्फ
लं। न सम्यक्तनुसामस्यमेव। अतो नश्वादेर्ब्रह्मलोकावाप्तिः फलमिति सा च के शास्त्रादेशितं फलमनुष्ठातरीत्युत्तरङ्गदिति। तत्र फलं क्वचिद्विधिवा
क्यश्रुतं क्वचिदर्थवादिकमिति। न चार्थवादादीनामसिद्धार्थतया न प्रामाण्यं कार्यान्वितस्यैव पदानां शक्त्यवधारणात्। व्यवहारादेव सर्वेषामाद्यव्युत्प
त्तिः। उपायान्तरस्य शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वात्। तथाहि। ॥ प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः। प्रेक्षावद्व्यवहारस्य प्र
योजनजिज्ञासाधीनत्वान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादुपस्थितत्वाच्च प्रयोज्यप्रवृत्तिमेव प्रयोजनजिज्ञासाधीनत्वात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादुप
स्थितत्वाच्च प्रयोज्यप्रवृत्तिमेव प्रयोजनमवधारयति। न चाकिंचित्कुर्वतस्तादर्थ्यं सम्भवतीति तज्जन्यं प्रवृत्त्यनुकूलकार्यताज्ञानमेव कल्पयति।
स्वप्रवृत्तौ च तेन कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात्। न्यायनप्रवृत्तेः कार्यताज्ञानैकरूढत्वात्। न चैवं शब्दस्य ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वं स्वप्रवृत्तौ बाले
न शब्दाहितविशेषस्य कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वमनवधारणात्। ज्ञानेन प्रत्यक्षादिनानोपायकत्वदर्शनात्। शब्देऽपि कार्यान्वितज्ञानहेतुत्वमवधार्यते तत्र
शक्तिं कल्पयति। उपस्थितत्वात्। पश्चादावापोद्वापेण क्रियाकारकपदानां कार्यान्वितत्वे तत्तदर्थेषु शक्तिं गृह्णातीति प्रथमगृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधा

न॥ स्यादेतत्। यद्यपि वृद्धव्यवहारादौ कार्यान्वितधीरनुमिता तथाप्यन्वितमात्रशक्तैव कार्यवाचकपदसमभिव्याहारादाकांक्षादिमहिम्ना कार्यान्वि
तधीसंभवान्न कार्यांशेपि शक्तिः। परंपरयापि शब्दस्य कार्यान्वितज्ञानानुकूलत्वादर्थापत्त्या वस्थापयति। पि। अवश्यं चाकांक्षादेः कारणत्वं कार्यांश
शक्तावपि तद्व्यतिरेकादन्विताभिधानव्यतिरेकनियमात्। सति वाकांक्षादौ कार्यव्यतिरेकदर्शनादन्विताभिधानव्यतिरेकोवकाप्याप्ति। अन्यथा गवादिप
दानामकार्यान्वयेपि शक्तिः स्यात्। संस्कारादेव व्युत्पत्तिलाभदर्शनात्तथेति पदितदाकार्यवाचकपदादेवकार्यान्वितत्वलाभ इति किं शक्त्या वृद्धव्यवहारे नियमतः कार्या
न्वितज्ञानं दृष्टमिति तत्र शक्तिकल्पनं वृद्धव्यवहारे शब्दस्यापि तेनैवान्वयबोधदर्शनाद्दृष्टसन्निधावप्यन्वयबोधहेतुत्वकल्पने द्वारमित्यादौ शब्दव्या
ह्रियेते। केचिदसंसृष्टवाक्ये वृद्धव्यवहारादावनुमानेः शाब्दसन्निधिर्व्यभिचरतीति चेत्। न हि सिद्धार्थेप्यन्वयप्रतीतिदर्शनात्कार्यत्वमपि व्यभिचा
रि। तद्वत्तत्र लक्षणा। बाधकाभावात्। शक्तिकल्पनाप्रियात्वमत्र लक्षणानुमता। इह तु नघीयस्याउभयसाधारणपदार्थमात्रशक्त्यामुख्यत्वे स्यैवोचित
त्वात्। किंच कार्यत्वावच्छिन्नादीनामाकांक्षाधीनयेतपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमेव शब्दवाच्यमतो विशेषास्पदानंतराणामपि तथात्वमस्तु लाघवादिति
॥मैव॥ व्यवहारहेतुतयानुमिते हि कार्यान्वितज्ञाने अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य साक्षात्कारणत्वमवधारयति। न परंपरया। साक्षात्त्वे सोत्सर्गिकत्वे न तत्सं रा०म०
भवेत् परंपरायाश्चाप्रामाण्यत्वादिति तत्रैव शक्तिं कल्पयति। नान्वितज्ञाने पदार्थज्ञाने वा प्रवर्तकतया प्रकृतस्य कारणत्वे न तयोरनुपस्थापनात्। न ५६

वान्वितज्ञानशक्त्याद्यपि परंपरया कार्यत्वधीः संभवतीत्यर्थापत्त्यासैव कल्प्यतां लाघवात् । ननु विशिष्टज्ञाने शक्तिरन्यलभ्यत्वादिति वाच्यं । अर्थापत्तेः ।
साक्षादुपपादकमात्रविषयत्वेनाधिकाग्राहकत्वात् साक्षादुपपादके कार्यान्वितज्ञाने शक्तिः कल्प्यते । लिङादीनां शक्तेरकल्पनादन्यलभ्यत्वकल्प्या
प्यभावात् । आद्यव्युत्पत्तेर्विचार्यत्वात् । किंच प्रकृतिकारणात्तयोपस्थितं कार्यान्वितज्ञानमपहायानुपस्थितमिति लाघवात्कार्यांशमपहायान्विते शक्तिर्गत्व
तामिति चेन्न । ज्ञाने हि पदानां शक्तिः शक्यत्वात्तन्नार्थे अन्यथा कार्यान्वितज्ञाने अन्यदन्वितज्ञानं विषयभेदेन ज्ञानभेदात् । तदुक्तं सम्भाववादे । अन्यभूत
लज्ञानमन्यत्र घटवन्नूतलज्ञानमिति अन्वितज्ञानमनुपस्थाप्य तत्र शक्तिग्रहे इति गौरवमेव लघुनि शक्ये संभवत्यन्यगुरुनतत्वमिति चेत् । न । युगपदुपस्थि
तौ तथात्वात् । न चानस्याप्यनुपस्थितिः पुरुषविशेषदोषात् । सैवैरवाद्यव्युत्पत्तेस्तथानवगमात् । तथापि न कार्यान्वितशक्तिः कार्यबोधि लिङादीनां व्यभिचारादि
ति चेत् । सर्वपदानां कार्यत्वविशिष्टधीजनकत्वात् । तत्र कार्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकत्वं तत्येतरान्वितस्वार्थकप्रतिपादकत्वं यया वेति वयं यथा कार्यान्वित
व्युत्पत्तौ सत्यां अनाकांक्षादौ व्यभिचारादाकांक्षादेरप्याधिक्यं । तथा चोपजीव्यप्रथमक्षाविकार्यान्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन विशेष्यकताचयिकाद्याहारः क्वचि
ल्लक्षणा क्वचिदसंसर्गाग्रह इति । सिद्धार्थे त्वप्रतीतिदर्शनादुत्तरकालमन्वितमात्रे शक्तिरेव कल्प्यतां । प्राचीनकार्यान्वितज्ञानं वाप्यतामिस्यप्यत एव नि
रस्तं ॥ एवं कल्पनातः कल्पनान्तरप्रसंगात् उत्तरकालभाविसिद्धार्थप्रयोगस्य लक्षणादिभिरप्युपपत्तेरन्यथासिद्धत्वाभावे न प्राचीनहानावाधकत्वात् ।

चि० श० उपजीव्यत्वाद्बाधात्। अथ सिद्धार्थेपि व्युत्पत्तिः संभवति तथाहि कपलब्धचैत्रपुत्रजन्मवार्त्ता हृष्टो नैव वार्त्ताहारेण सह चैत्रसमीपं गतः चैत्र पुत्र
५७ स्ते जात इति वार्त्ताहारकवाक्यं श्रावयन्तं चैत्रस्य मुखप्रसादं च पश्यन् श्रोता हर्षमनुमिनोति हर्षोत्पत्तिकारणं पुत्रजन्मज्ञानं कल्पयति उपस्थितत्वादुपपा
दकत्वाद्न्यायस्थितिगौरवात्तत्र वाक्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवादिति चेत्। न हर्षहेतूनामनेकेषां संभवात् हर्षेण लिंगेन पुत्रजन्मज्ञानस्य बाले नानु
मातुमशक्यत्वात्। प्रियान्तरज्ञानस्य परिशेषयितुमशक्यत्वाच्च। अथ पुत्रजन्मज्ञानाव्यभिचारिहृष्टिश्रावादिक्रियाविशेषदर्शनात् पुत्रजन्मज्ञानानुमा
नमिति चेत्। तर्हि पुत्रस्ते जात इति वाक्यात्तत्र क्रियाकर्तव्यतापरमेवेति कार्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य प्रथमतो गृह्यते। उत्तरकाले पुत्रजन्मज्ञानानुमा
नमिति न व्युत्पत्तिः कार्यं जहाति। यत्रापीह मकारान्तरैरमकरपि कोपौतौ तिप्रसिद्धार्थायद्सामानाधिकरण्यादिभिर्व्युत्पत्तिः तत्रापि व्यवहाराधीनव्युत्पत्ति पू
र्विका कार्यान्वित एव पक्वाप्यिकवदेशक्तिः पूर्वमवधारितेति चेत्। न। तत्रापि पिकमानयेत्यादौ कस्यचित्कार्यान्वित एव कृतव्युत्पत्तेः। उपजीव्यजातीय
तया बाधस्य बलवत्त्वात्। किंच इमपि यद्देकार्यान्वितज्ञानशक्तं पदं लाघवादिति सामान्यतो वागतं स्वार्थविशेषः परं नाधिगतः सन्दानीं तु वृद्धोपदेशादिति खण्ड
(प्य)ते। अतः सिद्धप्रवृत्तिपराणां शब्दानां प्रवर्त्तकज्ञानवाक्यात्तत्रैव कृतिस्याक्षात्। क्वचित्परंपरया कार्यान्वयात्। अत एव विधिशेषीभूतानामर्थवादादीनां स्वर्गादि श०म०
पदशक्तिग्राहकाणां च प्रवृत्तिपरत्वेन परंपरया कार्यत्वया कार्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं यत्र पुराणभारतादिपाठे फलं श्रुतमस्ति तत्रार्थवादकल्पितविधि ५२

शेषीभूतत्वेन प्रवृत्तिपरत्वमेवैतेषामिति परंपरया कार्यान्वयात् कार्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं स्वरूपाख्यानपराणां तु कामनाटकादीनां पदार्थो
संसर्गग्रहेण संसर्गव्यवहारेण संसर्गग्रह इति उच्यते॥ ॥घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटानयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयन
कार्यताज्ञानमनुमितं बालेन। ननु कार्यान्वितज्ञानं प्रवृत्तिविशेषे तस्या हेतुत्वात्। घटादिपदशक्तिग्रहेऽनुपयोगाच्च तत्र ज्ञानविशेषे घटमानयेति
वाक्यविशेषस्यानाकलितपदविभागस्य हेतुत्वमवधार्य घटपदशक्तौ पाधात्तु विधिप्रत्ययानां प्रत्येकमावापोद्धारेण घटकर्मत्वानयकार्यत्वज्ञानेषु
प्रत्येकं कारणत्वमवगम्य शक्तिं कल्पयति। यश्चात्प्रवृत्तिसामान्येनानुमितिकार्यत्वान्वितज्ञानेन वाक्यमात्रस्यान्वयलभ्यत्वेन कार्यांशमपहायान्वितज्ञान
मात्रे कारणत्वं कल्पयति। ननु प्रथमं वाक्यमात्रस्य कार्यत्वान्वितज्ञानमात्रे हेतुत्वकल्पने। अथ घटानयनक्रियायां प्रथमं क्रियात्वज्ञानात् प्रवृ
त्तिमात्रानुमानात्तेन च कार्यान्वितज्ञानमनुमापयते वाक्यमात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदुत्तरं विशेषयोः कार्यकारणभावबोध इति चे
त्। न। प्रथमं प्रवृत्तिमात्रकार्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानबालस्य क्रमशो भवतीत्यत्र मानाभावात्। घटादिपदशक्तिग्रहस्य तु तेन विनापि संभवात्।
न च तदनुमानसामग्री तदा हेतुरिति वाच्यं। तदा व्याप्त्यादिस्मृतौ मानाभावात्। सामान्ययोः कार्यकारणभावग्रहो विशेषयोस्तथात्वग्रहे तु रिति वे
त्। न। विशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तद्ग्रहात्। यथा धूमवह्निविशेषयोः कार्यकारणभावग्रहे तत्सामान्ययोरपि हेतुहेतुमद्भावो भासते त्र

चिं० शा० न्यथानसहचारदर्शनेनाव्याप्तिः स्यात्तथात्रापि विशेषयोः कार्यकारणभावविति वेद्य एव सामान्ययोस्तथाभाव इति चेत् । न । विशेषयोरनुमितौ न सा
५८ मान्यमिति न युगपदुपस्थितिः ॥ अथ विशेषयोः कार्यकारणभावात्सामान्ययोरपि तथात्वमनुमायप्रतीतिरिति चेत् । तर्हि विशेषयोः कार्यकारणभा
वावगमः प्राथमिक इति कारणतोपस्थितकार्यान्वितज्ञानस्य पहायान्वितज्ञानकल्पयितृत्वात् तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तं उभयथा गौरवादिति । तन्न ।
कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानस्य मूलत्वात् । तद्विशेषत्वात्तस्य । अतस्तत्रैव शक्तिग्रहेण कार्यत्वांशेऽपि । अत एव घटवन्मूतलज्ञाने मूतलज्ञानत्वम
पीति तन्निरूपितज्ञानमभावव्यवहारकत्वपायि स्वीकृतम् । अस्त्वेवं । किंतु न तदुपस्थितावप्यन्वितज्ञानत्वं न विषयत्वात् । विशिष्टज्ञानसामग्रीतो
विशेष्यमात्रे इति तस्योपस्थितिस्तत्र कल्प्यमिति चेत् । न । कार्यान्वितज्ञानत्वेऽन्वितज्ञानत्वं न विशेष्यमिति तदुपस्थितौ तस्यापि विषयत्वात् । विशिष्टज्ञान
सामग्रीतो विशेष्यमानावश्यंभावात् । अन्यथाप्यतातिज्ञानमप्यजातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपहाय जातिज्ञानं शक्यं नोपस्थितमिति न
तत्र जातिरेव पदार्थः स्यात् । जातेः केवलोपस्थितौ च न व्यक्तेः समानसंवित्संवेद्यत्वम् । अथ जातिविशिष्टज्ञानोपस्थिते व्यक्तिज्ञानविषयत्वेऽपि गौरवा राम०
भावेऽन्यलभ्यत्वाच्च जातिविशिष्टज्ञानत्वेन शक्यतावच्छेदकं किंतु जातिज्ञानत्वं लाघवादिति मतं । तर्हि तुल्यं । न च युगपदुपस्थितौ लाघवावतारोत
यावद्युगपदुपस्थितिरिति वाच्यं विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमात् । किंच ममेदं कार्यमितिज्ञानसाक्षादुपयाद्दकप्रवृत्त्याख्यकारणत्वेनानु ५८

मितमतस्तत्रशक्तिग्रहोपातसाक्षादुपपादकविषयत्वात्कल्पनायाः। नचेदंकार्यमितिज्ञानेनतस्यसाक्षादुपपादकोपपादकत्वात्। अथेदं
कार्यमितिज्ञानशक्तैवपरंपरयाऽनुमानद्वारा ममेदंकार्यमितिज्ञानसंभवादस्यान्यथासिद्धत्वेननशक्तिकल्पनातच्चतहितान्वितज्ञानेनशक्तेःस्वकार्यंवा
वकसमभिव्याहारेणैवकार्यान्वितज्ञानसंभवादन्यलभ्यत्वेनतत्रशक्तिकल्पनमितितुल्यम्। नचेदंकार्यमितिज्ञानंसाक्षादेवप्रवर्त्तकंकर्त्तव्यताप्रयो
जकयावदेकविशेषणस्यस्वगतत्वप्रतिसंधानसहकारितेननातिप्रसंगः नचसहकारिविलंबेनकार्यानुत्पादेनसाक्षात्साधनत्वंनिवर्त्त
तइतिचेत्तान। लाघवेनममेदंकार्यमितिज्ञानादेवप्रवृत्तेः। यथाचभविष्यत्विषयाकार्यत्वानुमितिस्तथोक्तमधस्तात्। अपिचयादृशस्यपुरुष
स्याविगीतचेष्टासाध्यमिदंतादृशोहमितिधीर्नप्रवृत्तिहेतुः कृतिक्षिप्रमाणाविषयकेकृतिसाध्यताज्ञानस्यासिद्धेर्विषयस्यासिद्धविषयेच्छानु
त्पादकत्वात्। इच्छायाःस्वप्रकारकधीसाध्यत्वेनकृतिसाध्यमितीच्छाया। स्वकृत्यनंतरंभविष्यत्तायाम्प्रकृतिसाध्यताधीनजन्यत्वाच्च। अपिचाऽसम
भवंकार्यान्वितज्ञानेवाक्यस्यसाक्षात्कारणतावोधात्तत्रशक्तिग्रहः तथाप्यावापोद्धाराभ्यांपदविशेषस्यतदन्वितस्वार्थज्ञानेशक्तिकल्पयतिलाघ
वात्। नचकार्यत्वासेपिगौरवात्। अननुलभ्यत्वाच्चानचैवंप्रथमप्रवृत्तसाक्षात्कारणतावोधस्यतन्मूलकार्यान्वितज्ञानेशक्तिग्रहस्यववाधः।
स्यादितिवाच्यम्। दृष्टत्वात्तदन्यथासिद्धिमपश्यतोवालस्यसमन्तरइतितस्याबलवत्त्वात्। गौरवान्यलभ्यत्वतर्कसहकृतप्रमाणजन्यत्वेनोत्तरस्य

चिं॰ग्र॰ बलवत्वात्।नचोपजीव्यविरोधान्नतथात्वमितिवाच्यं।उपजीव्यत्वमानाभावात्।द्वित्वादिप्रत्यक्षमतद्ग्रहमनुपदविशेषशक्तिग्रहेतस्यहेतुत्वात्।तेन

५९ विनापितत्संभवात्।नचप्राथमिकत्वेनबलवत्वं।व्यभिचारात्।नापिसंदेहःप्रतीयमानत्वेनबलवत्वंसंदेहाशरीरांहप्रत्यक्षंहेद्वताद्कायवि

मातापसर्वेरल्पग्रहेचव्यभिचारात्।अतएवपूर्वकल्पनातःकल्पनांतरप्रसंगादितिनिरस्तंपत्रान्यथासिद्धत्वेपोपजीव्यतयावाबलवत्वं

पूर्वकल्पनायास्तत्रतथात्वात्।किंचप्रत्यक्षंकार्यान्वितज्ञानेवाक्यस्यसाक्षात्संशयोदासीनकारणत्वमात्रंगत्यते।ननुविशेषोपिउपगम्यावि

यव्यतिरेकादेकमयविशेषसाधारणत्वेनतत्संशयकृत्वात्।उत्सर्गोपिबाधकाभावनिश्चयसहकृतोनिश्चायकः।नचाप्यलभ्यत्वस्यबाधकस्या

भावमापततःस्वतोदृष्टांतमात्रेणबालोनिश्चेतुमर्हति।अतएवप्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वेपिबाधकाभावनिश्चयादेवनिश्चयः।अन्यथाप्रामाःप्र

माणसाक्षात्साधनेपरगसाध्यंनचेतिसंशयःकोपिनस्यात्पश्चाद्धर्षहेतत्वावह्नासंभवादिति।तत्राप्यतोगृहीतहर्षहेतुस्तनपानादेर्वाधावता

रादृष्टस्यहहेतोरग्रहाद्धुपस्थितत्वाद्युपकारकत्वाच्चपुत्रजन्मज्ञानस्यैवहर्षहेतुत्वेनकल्पनात्।अन्यप्रियज्ञानेहर्षकारणंभविष्यतीतिशंक राम॰

याकथमेवमितिचेत्॥ ॥एवंहिकार्यान्वितज्ञानेपिशक्तिर्नगृह्येत।प्रयोज्यज्ञानेहेतुत्वावहत्वात्।अनन्यथासिद्धशब्दानुविधानस्यचतुल्यत्वा ५९

त्।अन्यप्रियज्ञानस्याज्ञानाच्च।ज्ञानेपिवाक्तदुपस्थितिनियमेमानाभावात्संदेहाभावोपपत्तेः।लिंगाभासजन्मेकाकतालीयसंयत्रसंवादानुपि

तिवर्षेगालिंगेन पुत्रजन्मज्ञानानुमानसंभवात् न चाभासजन्यत्वेनानुमिते भ्रमत्वात् तद्धेतुकशक्तिग्रहे भ्रमः विषयस्य तथाभावेन तयोर्यथार्थत्वा
त्। यथा कश्चित् तत्र सचाराधिष्ठितदारुपुत्रकं घटमानयेति नियुङ्क्ते स च तमानयति। तदा चेतनव्यवहाराश्चिन्तदर्शी। बालोप्युत्पद्यते द्रव्ये क्रियाहितदृष्ट्वा
साज्ञानजन्यात् हादिकजन्यमित्यनुमितिपरंपरया भ्रमत्वेऽपि तद्धेतुकशक्तिग्रहः तज्जन्यशाब्दबोधश्च यथार्थ एव विषयस्य तथाभावादिति सिद्धं सिद्धार्थे
शक्तिग्रह इति। अत एव पत्रकुः खेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं। अभिलाषोपनीतं च यत्तत्सुखं स्वः पदास्पदमिति अर्थवादोपस्थिते सुखे वेदोऽदेवस्वर्गप
दस्य शक्तिग्रहः। ननु चंदनादौ सुखोपरागेण स्वर्गपदप्रयोगाद्रूपता दृशा पूर्वोप्रयोगात् तत्र स्वर्गमेव शक्यं वक्तुमित्यपापा ससाध्येन तन्नैकर्मणा सा च
मात्रार्थात प्रवर्तित इत्यर्थवादोपस्थिते स्वर्गपदतात्पर्ये न चार्थवादस्याप्रमाणत्वात् तद्युपनीतेन न एव शक्तिग्रहः। तस्य स्वर्गपदतात्पर्यविषयत्वेनाम
दत्त्वोपपत्तेर्न वृत्तिकल्पनाभिधायकत्वे गौरवात्। सुखमात्रे चाप्रयोगादिति तत्सुखत्वं वाच्यं प्रयोगोपाधिर्वा अतिशयः। न चातिशयस्य साध्यत्वेन चंदने स
त्वेऽस्मादयं स्वर्गादिति धीः स्यात्। तस्मादविवातिशयस्य जातित्वेनावच्छेद्यानिरूप्यत्वात्। अतिशयपदप्रयोगस्तादृशतरता नापेक्ष इति चेत् न। विविचेहेतुसा
ध्यनयाविलक्षणातिशयस्यानेकत्वेनाननुगमात् सुखत्वावान्तरजातिशयत्वेनानुगमश्चानध्यवसायेन शक्तिग्रहादप्रसाधनैः। सुखवान्तरजातेश्च सु
खमात्रसाधारणत्वाभावप्रयोगाप्रावेशिकाकार्यत्वात्। लौकिकलक्षणा। ननु दुःखासंभिन्नसुखस्य शक्यत्वे चंदनादौ स्वर्गपदप्रयोगो लक्षणयापि न स्या
त्। सातिशयसुखस्य शक्यत्वे तत्संबंधितया चंदनादौ लक्षणा भवति। तस्मात् दुःखासंभिन्नत्वादिनोपलक्षिता सुखत्वावान्तरजातिरेव शक्या

१३

विं॰श॰ लाघवादितिचेत्॥ एकजातीयहेतुसाध्यएकजातित्वेपिविलक्षणाहेतुसाध्यस्वर्गाद्येकजातौमानाभावात्। विहितकर्म्मजन्यतावच्छेदकविशेषत्वेनै
६॰ केनाननुगतस्यापिजन्यतावच्छेदकत्वात्॥ संबंधमात्रंलक्षणावीजमितिवक्ष्यते। एवंदेवतापामपिइंद्रमुपासीतेत्यादौलोकेप्रयोगस्यानियमाकौशा
न्तयैवव्यवहाराद्यर्थनिश्चयसापेक्षलौकिकोसहस्राक्षादाविंद्रादिपदशक्तिग्रहः। प्रमाणंवेदःसहस्राक्षइत्यादिर्विधिसमभिव्याहृतोर्थवादएव।
स्वर्गपदवत्। अप्रसिद्धस्वर्गपदेप्रयोगस्यथानुपपत्तेस्तत्रैवस्वःपदास्पदमितिश्रुतेश्चार्थवादादेवशक्तिग्रहः। नचेहतथार्थवादः किंतिइंद्रःसहस्राक्षः
इत्यादिः तस्यवक्तावकत्वेनप्रकृतिपरत्वमितिचेत्। न। इंद्रःसहस्राक्षइत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यप्रतीतेर्बाधकविनासहस्राक्षस्यैवेंद्रादिप
दवाच्यत्वावधारणात्। प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेणप्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैवतथाप्रकृतिपरत्वात्। मंत्रप्रकाशितेनशचीसखत्वाद्युपेतमुद्दिश्यहविस्त्या
गेनतत्त्वैवयाज्ञिकानांदेवताव्यवहारात्। अपिचशिवायेंद्रायादित्यादिनादेवतासंप्रदानत्वश्रुतेश्चबाधकविनाचेतनैवदेवता॥ अथदेवताचेतन्ये
तत्प्रीतिरेवयागव्यापारइतिनापूर्वसिद्धिरितिचेत्। न। प्रीतेःसुखस्यतदनुभवस्यवाश्रुतरविनाशित्वात्। नचजन्मसंस्कारस्यवाविषयफलाहेतुत्वा
तायफलहेतुस्यापिकृतिव्यापारापेक्षयालाघवेनकृतिसमानाश्रयस्यैवव्यापारत्वकल्पनात्। नानायागेष्वेकदाकालैकदासंनिधानेनतद्बुद्धिविशे रम॰
षायवात्प्रतिष्ठाविधिनाप्रतिमादावहंकारादिवत्। अथराजसेवादिफलत्वेनश्रुतेरिंद्रादिश्चेतनएव॥ देवतावेनुतस्यनेतिमानाभावात् किंतुदेश
नादेशिनचतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यत्वंदेवतात्वमितींद्रायेत्यादिपदमेवदेवता॥ अतएवाग्निप्रकाशकमंत्रेणाग्निप्रकाशनानंतरमग्नयइत्यइतिनियमतोहविर्ग ६॰

नपर्यंतेरणान्नैवेंद्रोद्देशेनहविस्त्यागः इंद्रनिष्टं किंचिज्जनकः। तत्संन्रूपाजनकत्वेसनितद्देशेन त्रिपमाणाभावात्। त्रासनणापदानवदितिवाच्यं।
अप्रयोजकत्वात्। नदर्थत्वेन विपमाणान्वस्योपाधित्वाच्च। इंद्रायस्वाहेत्यत्र नतादर्थ्ये चतुर्थी किंतु स्वाहादियोगोपपदविभक्तिरेव। अन्यथा नमःस्वा
हेत्यादिस्थलेचपष्ठ्यादितिमेव। चतुर्थ्यंतपदस्यदेवतात्वेमानाभावात्। चतुर्थीविनापींद्रोदेवतेतिदेवताव्यवहारात्। अग्न्यपेक्षयाऽऽहनायेत्यादौ देव
तापपसंगात्। इंद्रः सहधीक्षइत्यर्थवादसेंद्रस्तुप्रसीतेतिसमभीव्याहारेणोकवाक्यतपात्तस्येवोपास्यत्वात्। शिवस्वनादृशीतेसवमहादेवमुद्दिश्य
त्यक्तेपिविशिष्टानामिष्वव्यवहारात् अग्नयइतिपदेननियमतत्त्वागश्रुतिबोधितत्वेनतथात्यागस्यफलहेतुत्वात् नचबीजाक्षराणां देवता
त्वंतत्रैव शिवादिपदशक्तिग्रहइतिवाच्यं। बीजाक्षराणां चतुर्थ्यंतत्वानियमात्। तदप्रतीतत्वेपि मंत्रप्रकाशितशशिरोषराधकपेतमुद्दिश्यहविस्त्या
गेनतत्रैव पाणिकानां देवताव्यवहारः बीजाक्षराणां हविस्त्यागभागित्वेनाननुदेश्यत्वात् शिवस्यप्रतीतं नृत्वबीजाक्षराणांनानात्वादेननुगमेनशिव
पदशक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्च। नचमूर्तिभेदेनशिवशरीराणामननुगतत्वेनतत्रापिनशक्तिग्रहइतिवाच्यं। ब्रात्यादिनाभिन्नशरीरेषु चैत्रत्वव्यवच्छिन्न
वत्वजातेः अदृष्टविशेषोपग्राहितत्वस्यवाऽनुगतत्वात्। अदृष्टस्यैव स्वस्य नदेवतात्वं ईशानश्चेतादिन्नस्यवा। तस्मात् मंत्रकरणकहविस्त्याग
भागित्वेनोद्देश्यत्वं देवतात्वं। अमेधाहविः संवत्सरमंत्रस्याद्देतुत्वादिति। नेवचिवाक्यशेषाप्रक्रियाहोपथापवमपश्चनुभवतितवाराहीचोपानवैतसेक

वि॰श देशप्रमाणप[illegible]मेतीतासत्त्ववपराहवेतसप्ताद्यः किंकंगुवापसज्जन्नावाचकाः उत्तदीर्घश्मश्रुकास्तकांवतुलानामिति श्लेष्ठायेव्यवहारादृशोनादिप्रति

६१ [illegible]त्रोपुस्मालानध्यवसायान्नस्पदव वैदेशग्रामारापानिश्चयेव्यवहाराध्यासतिः स्ववाविशिष्टः। पिकादिपदेषु म्लेच्छाव्यवहा। भुस्नेश्चकारसे ववर्म्म

गाकाकस्याणुयानहोसंभवादितिरूवपक्षे। वसंतेसर्वसस्यानांजायतेपत्रशातनं। मोदमानाश्चतिष्ठंतिपवाः कणिशशालिनः। वराहंगावोनु

धावंतिम[illegible]अुऊोवेतस्यइतिवाक्यशेषतयवेदविशेषविनीम्लेच्छप्रसिद्धिः स्मृतीगविवेदविरुद्धाहेयेतिनिरस्ता। म्लेच्छप्रसिद्धेर्निः प्रतिपक्षार्थत्व

बह[illegible]घ्यतिग्रहेः ननुवाक्यशेषात्सकारादिषुतात्पर्यनिश्चयेनशक्तिनिर्णयेः काकादिस्वदशातयास्सकारदोप्रयोगस्पोगेरपादिनापिसंभवादि

तिचेत्। न। गूकारस्दैतात्सर्पवत्शक्तेरपिनिश्चयात्। तथाहिपयध्यनादिप्रयोगयोगितानशक्तितावैदिकोगोगणादिनाव्यभिचारात्। तथापिशक्तिरना

दिप्रयोगनियतात्रतोवराहशदस्यानादिप्रयोगयोगिता